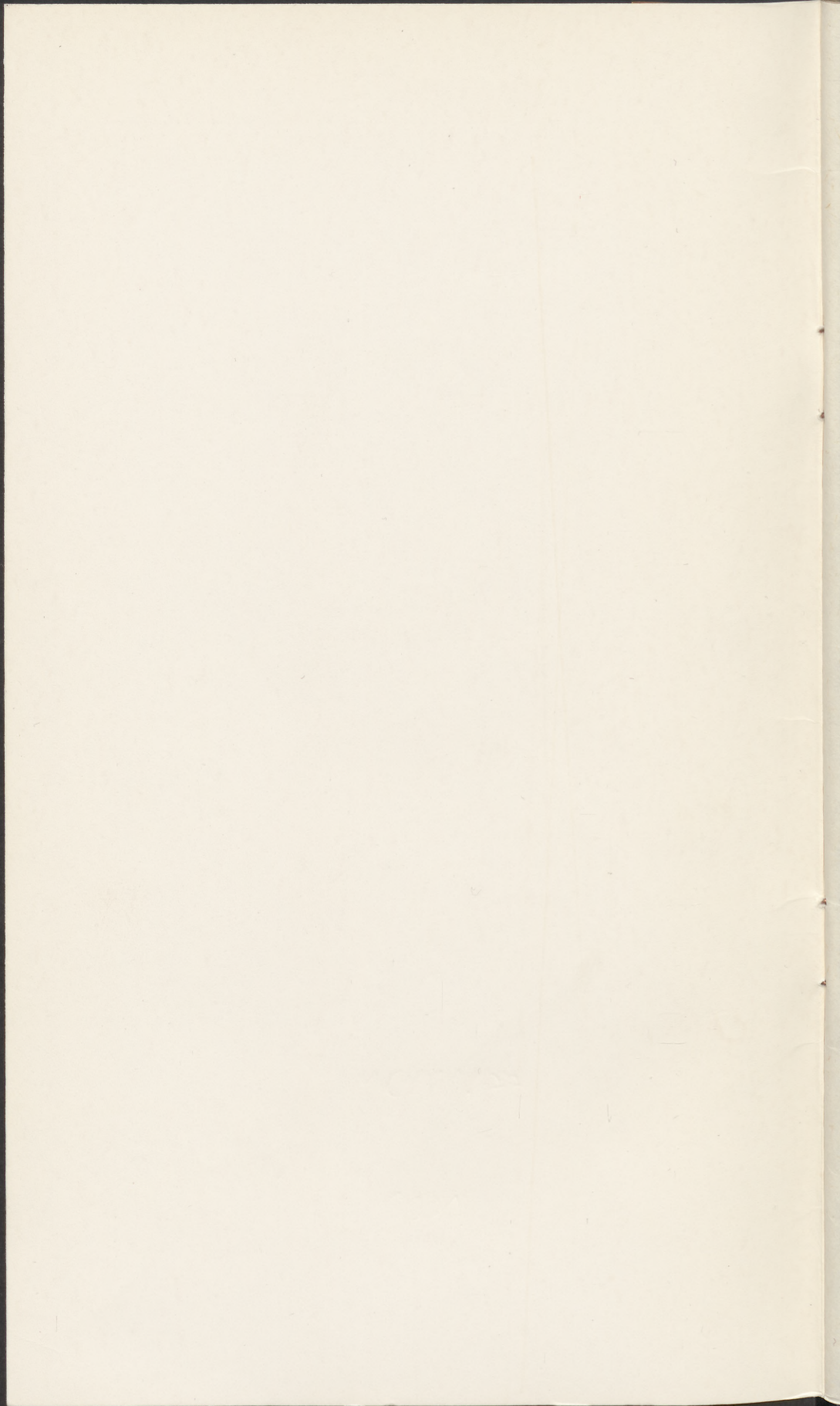

MC
111.177

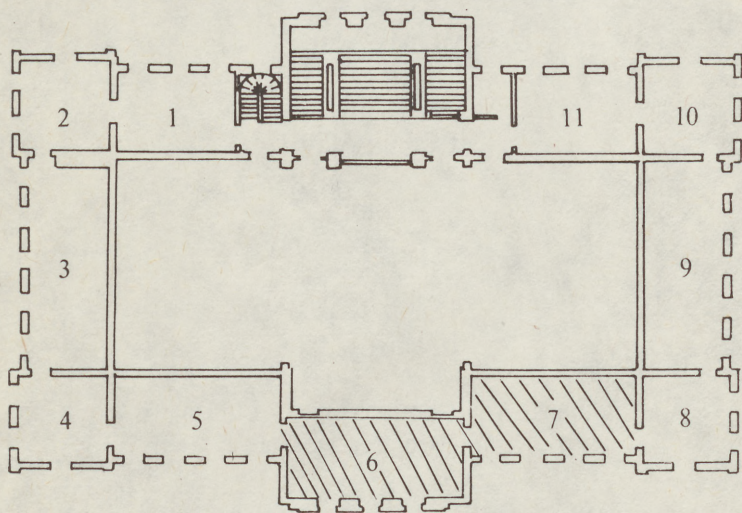
A BALATONI MÚZEUM ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁSAINAK KATALÓGUSAI 4.

A FÖLDMŰVELÉS TÖRTÉNETE

Müller Róbert–Petánovics Katalin
A FÖLDMŰVELÉS TÖRTÉNETE

KESZTHELY, 1990

A BALATON ÉS AZ EMBER
című állandó kiállítás forgatókönyvét írta

és a kiállítást rendezte:

Müller Róbert
Petánóvics Katalin
Gyulai Ferenc
M. Virág Zsuzsanna
Tar Ferenc
Molnár György

Művészeti tervező:

Bánkuti Albin

Fotó:

Cservenka György
Szabóky Zsolt
Roboz László
Szelényi László

Kivitelezte a Központi Múzeumi Igazgatóság
Kiállításrendező Osztálya

1986.

MC111.177

1991

MÜLLER RÓBERT:

A FÖLDMŰVELÉS FEJLŐDÉSE A KEZDETEKTŐL A TÖRÖKKOR VÉGÉIG

A 6. és a 7. teremben a földművelés történetét mutatjuk be. Alcíme az lehetne ennek a résznek, hogy „A kenyér születése”, hisz hosszadalmas, fáradságos munka vezetett a föld feltörésétől a frissen sült kenyérig, és a 6. terembe lépve az irtáshoz használt eszközök mellől már látjuk a végeredményt, a kenyeret a 7. terem végén.

Arra törekedtünk, hogy az egyes munkákhoz használt eszközök fejlődéséről minél teljesebb képet rajzoljunk, a földművelés meghonosodásától vagyis az újkőkortól (i. e. VI. évezred) egészen a 20. század elejéig követve a változásokat.

A 6. terem bal oldalán az irtás, a szántás és a porhanyítás, majd a 7. teremben a vetés, az aratás, a cséplés, az őrlés, a tárolás és a kenyérsütés történetét, ill. eszközeit mutatjuk be. A 6. terem jobb oldalán egyéb mezőgazdasági területek: a takarmánygyűjtés, a gyümölcsstermesztés, a kiskertművelés és a kukorica-, burgonyatermesztés eszközei kaptak helyet.

Az emberi nem többszázezeréves fejlődésében döntő fordulatot jelentett a földművelés és az állattartás felfedezése, meghonosodása. A természet erőinek tehetetlenül kiszolgáltatott ember megkezdte a természet leigázását. Az új életmód hosszú évezredekre megszabta a gazdálkodás alapját, egészen az újkori ipari forradalomig az emberi tevékenység fő területe a mezőgazdaság maradt. A megelőző korok (*őskőkori, átmeneti kőkori*) lassú, alig észlelhető fejlődése után robbanásszerű volt ez a változás, egy-két évezred alatt az emberiség nagy része áttért az új életmódra. Ezért nevezzük ezt *újkőkori* vagy *neolitikus* forradalomnak.

A földművelés kialakulásának színtere *Mezopotámia* és *Kisázsia* termékeny területe, ahonnan az új életmód a kisebb közösségek vándorlásával, az ismeretek átvételével minden irányba kisugárzott, és viszonylag hamar megjelent a *Dél-Balkánon* is. Innen jut el az i. e. VI. évezredben a balkáni népesség vándorlásával a *Kárpát-medencébe*, a Tisza és a Körösök által határolt területre. Az ún. *Körös kultúrát* létrehozó déli népcsoportok hatására az egész Kárpát-medencében elterjedt az élelem termelése. A *Dunántúl* egy olyan egységes fejlődést mutató kultúra része, amely *Dél-Németországtól* a *Dnyeszterig* terjedt.

A földművelő, állattartó életmódra történő áttérés az élet szinte minden területén változásokhoz vezetett. A vallásos élet központjába is a termékenység gondolata került. Megszemélyesítőjeként női istenséget tiszteltek. E kultusz-szobrokat (*idolokat*) számos településről ismerjük. Egy adott terület eltartóképessége tíz-hússzorosára növekedett, ha a megélhetés alapja nem a gyűjtögetés, halászat-vadászat, hanem a földművelés volt. Az új életmód nemcsak lehetővé tette, de kikényszerítette, hogy állandóbb jellegű települések létesüljenek. Ezzel magyarázható a Balaton környékén a népesség és a faluszerű települések számának ugrásszerű növekedése. A jó termőtalaj és a víz közelsége kitűnő életfeltételeket teremtettek. A Balaton partvonala mentén és a patakok völgyeiben nagy számban ismertek újkőkori lelőhelyek. Természetesen ezek a települések nem egyszerre voltak lakottak, hisz a *vonaldíszes kerámia kultúrájára az égetéses irtás-gazdálkodás* volt a jellemző. Ez azt jelenti, hogy a leégetett, a tus-

kóktól, gyökerektől megtisztított és termelésbe vont területet addig használták folyamatosan, amíg az ki nem merült. Ezután máshol nyertek szántóföldet, és a település az új szántó mellé költözött át. Másként ezt *vad talajváltó gazdálkodásnak* nevezzük.

Egy 2–300 fős település 30–50 hektárnyi területen tudta megtermelni az egy főre szükséges, mintegy 100 kilónyi gabonát, amelynek csaknem a felét a következő év termésének biztosítására vetőmagként használták fel. A természetett gabonaféléket az ásatások anyagából ismerjük: *Zánkán* tönkölyt (*Triticum spelta* L.), árpát (*Hordeum* sp.) és kölest (*Panicum miliaceum* L.), Alsópáhokon alakort (*Triticum monococcum* L.) és tönkét *Triticum dicoccon* Schrank.) találtak átégetett agyagtapasztásban vagy szenült állapotban. Az előbbi lelőhelyről vad alakort (*Triticum boeoticum*) is kimutattak, amely napjainkban a *Közél-Keleten* és a *Balkánon* gyomnövényként terem, és ez is mutatja, hogy a földművelés ismerete honnan került hozzánk.

A földet nagyon kezdetleges eszközökkel művelték. Az irtás és talajlazítás munkáját *agancskapákkal* (6. terem 1 és 102), *ásóbotokkal* vagy *kőbaltákkal*, *kőkapákkal* (6. terem 2–8 és 101) végezték. Utóbbiak nyelezésének módját egy *Új-Guineából* származó pápua kapa mutatja (6. terem 100). Az érett gabonát fába, hasított agancsba vagy állati álkapocsba illesztett éles kovakőszilánkokból készült *sarlóval* aratták le (7. terem 10, rekonstrukció). A kalászatokat kemény tárgyhoz ütögették vagy cséplőbotokkal verték ki a szemeket. A magokat megfőzték, összezúrták, vagy két kő között megőrölték (7. terem 47–48). A gabonát földbe ástott, kiégetett *vermekben*, vagy nagyméretű, kerámia *hombáredényekben* (7. terem, friz, jobb 4.) tárolták.

A *réz korban* (i. e. 2500–1900) ismerte meg az ember az első fémeket, az aranyat és a rezet. Utóbbiból is elsősorban ékszereket és fegyvereket készítettek. Természetesen a harci baltákat a mindennapi munka során is használhatták (6. terem 10–11). Emellett egészen a *kora bronzkorig* használatban maradtak a kőbalták (6. terem 9, *réz kori*). A kutatás feltételezi, hogy a Kárpát-medencében az i. e. III. évezred végefelé, tehát még a rézkor folyamán meghonosodott az *eke*, a legfontosabb mezőgazdasági eszköz. Leletek bizonyítják, hogy az eke bevezetéséhez nélkülözhetetlen, jószág által von-

Bronz kori szántásnyomok

tatott közlekedési eszközök a rézkorban már ismertek voltak nálunk is (*budakalászi kocsimodell*: 9. terem 19, másolat). A legkorábbi ekék teljesen fából készültek és két típusuk volt: a *kampós ekék* (6. terem, friz bal 6, *bronzkori sziklarajz Skandináviából*), és a *talpas ekék*. Mindkét típus tulajdonképpen csak karcolta a földet, ezért a szántót hosszában és keresztben is szántani kellett. Európában több helyen is sikerült régészeti módszerrel szántásnyomokat feltárni. (A bronzkori halomsírok alatt talált szántásnyomok csak korábbi időből származhattak.) Ilyen *angliai, bronzkori szántásnyom fényképe látható az ekefejlődést bemutató posztamensen*.

A rezet ónnal vagy antimonnal ötvözve nyerték az új fémeket, a *bronzot*, amely a réznél könnyebben önthető, mégis keményebb, ridegebb anyag. A korai bronzkorban még készítettek rézeszközöket (6. terem 15). A *bronzkor* idején (i. e. 1900–750), főleg annak késői, a korai vaskorba átvezető szakaszában egyre több eszközt, szerszámot öntöttek bronzból. A mezőgazdaságban közvetlenül a különböző *baltákat* (6. terem 12–14) és a jellegzetes *sarlókat* (7. terem 11–13) használhatták fel. A késő bronzkorban egyre hűvösebbé vált az időjárás. Ez tette szükségessé, hogy az ember előteremtse háziállatai számára a téli takarmányt. Különböző ágvágókkal, a sarlókhoz hasonló, de nagyobb kaszaszerű eszközökkel végezték a takarmánygyűjtést.

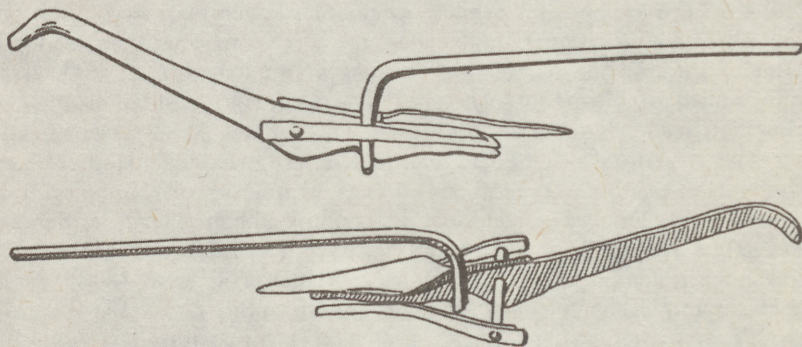
A *vaskor* (i. e. 750–i. sz. kezdete) második felében, az i. e. 4. században szállták meg vidékünket is a *kelták*, az egyik legelső név szerint is ismert Kárpát-medencei nép. Az eddigi feltárások alapján nagyobb, többnyire erődített, szinte városzerű és kis majorszerű szórványos településeken éltek. Az előbbieket hatalmi-közigazgatási központok voltak. (Ilyen késő vaskori erődített telep emlékét őrzi máig nevében Balatonföldvár.) Itt élt a katonáskodó arisztokrácia és a nagyszámú iparos is. Az utóbbiak lakói földműves-állattartó életmódot folytattak. A kelták egy sor újítást honosítottak meg, és széles körben elterjesztették a vasból készített eszközöket. Az irtáshoz nemcsak fejszékét, csákányszerű kapákat, de ágvágókat (6. terem 16) is használtak, amelyek szerepet játszhattak a takarmánygyűjtésben is. Ennek legfontosabb eszköze a *rövid kasza* volt (6. terem 69), amellyel a ligetes erdők, a bokrokkal benőtt területek aljnövényzetét vágta le. A rövid kasza sajátossága, hogy két irányba lehetett vele vágni. Az ő újításuk, hogy a talpas faekéket vas szántóheggyel látták el (6. terem, 38–39). Ezekkel az ekékkel már mélyebben lehetett szántani, amit továbbra is hosszába és keresztbe végeztek. Ezt a kisméretű, négyzetes szántóföldek is bizonyítják (fénykép az ekefejlődést bemutató posztamensen). Természetesen az aratáshoz is vaseszközt, ún. *horgas sarlót* használtak, amelynek jellegzetessége, hogy a penge a nyélnél nem törik hátra, hanem annak irányát folytatva ívelődik. Az őrlés munkáját nemcsak megkönnyítette a körforgáson alapuló, egy alsó domború és egy felső homorú kőből álló *kézimalom* bevezetése, de az új eszköz egyenletesebb őrléményt is biztosított. Az általánosan elterjedt nézettel szemben a dunántúli kelták még nem ismerték a szőlőtermesztést. A bort kedvelték, de ezt állati bőrért és rabszolgákért cserébe importból szerezték be görög és római területről.

I. e. 12-ben kezdték meg a rómaiak a Dunántúli, a későbbi Pannónia provincia meghódítását. A források kezdetben az új tartomány zord időjárását, elhanyagoltságát emlegették (*glandifera Pannonia* – makkot termő Pannónia). Való igaz, hogy az egész birodalom katonailag legerősebb tartománya sokáig élelmiszerbehozatalra szorult. Szorgalommal, fáradtságos munkával, a mocsaras területek lecsapolásával a késői császárkorra azonban nemcsak önellátóvá vált, hanem még gabonát is szállítottak innen a birodalom szívébe, Itáliába.

A bennszülött lakosság környékünkön különösen gyorsan átvette a római agrotechnika vívmányait. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott, hogy a kedvező klí-

májú Balatonfelvidékre már az 1. század végétől leszerelt katonákat (*veteránokat*) telepítettek, akik a végkielégítésként juttatott mintegy 1 km²-nyi területen korszerű villagazdaságokat hoztak létre. A nagyobb birtokok központjai nemcsak műhelyekkel, raktárakkal, de minden kényelemmel (központi fűtés, fürdőhelyiségek) ellátott lakóépülettel is rendelkeztek. A *nemesvámos–balácai villa rustica* konzervált romjai a nagyközönség által is látogathatók. A 3. század végétől egyre több birtok tönkre ment. A birtokkoncentráció során hatalmas császári latifundiumokat hoztak létre, amelyek rendeltetése a határt védő katonaság élelmiszereket való ellátása volt. Egy ilyen császári nagybirtok központja volt Keszthely-Fenekpusztán is, ahol a 4. században épített erődön belül nagy tömegben kerültek elő mezőgazdasági eszközök, kézművesipari szerszámok. Ezek alapján jól rekonstruálható az agrótechnika, amely az észak-italiai *Pó-vidék* földművelésével mutat szoros kapcsolatot.

A szántóföldek növelése hatalmas területek irtásával járt együtt (friz bal l.), ezt a nehéz munkát könnyítették meg az új eszközök. A fejszék mellett ágvágó késeket használtak (6. terem 17–18), amelyek a takarmánygyűjtésben és a gyümölcsfák gondozásában is szerephez jutottak. Ekkor terjedtek el a nyéllyukas kapák (6. terem 24, 103–104) és az ásók, ásólapátok (6. terem 19–20).

Római ekemodell

A szántókat immár nemcsak *könnyű ekékkel* (6. terem 40 és ekemodell rajza), hanem *nehéz ekékkel* szántották, amelyek nagy lapát alakú *ekevassal* (6. terem 41) és *csoroszlyával* (6. terem 42) rendelkeztek. Ezekkel a nagyobb igaerőt igénylő eszközökkel sokkal nehezebb volt a fordulás, mint a könnyű ekékkel, ezért a szántók formája is megváltozott: a hosszú, keskeny parcellákon ugyanakkora területet kevesebb fordulóval lehetett felszántani. Főleg a késői császárkorban a nehéz ekék már *eketaligával* is rendelkeztek. Ez nemcsak az eke járását és a szántás mélységét tette egyenletesebbé, de az ekét és a taligát összekötő *ekehúzólánc* (6. terem 45) segítségével a szántás mélységét is szabályozni lehetett. Ezeken az ekéken gyakran már aszimmetrikus az ekevas (6. terem 43), ami arra utal, hogy megkísérelték a *barázdaszántást*, vagyis a felhasított földszalag átfordítását. A nehéz ekével nemcsak jobb talajművelést értek el, de nagyobb területeket tudtak művelésbe vonni. Az így megnövekedett igaerőigényt az *istállós állattartás* biztosította. Az ehhez szükséges többlettakarmányt a rendszeres

rétgazdálkodás bevezetése tette lehetővé. A gondozott, talajjegyentlenségektől és kövektől mentes tiszta réteken *hosszú kaszával* dolgoztak (6. terem 70–71), a korábbi rövid kaszákat a *köpüs kasza* (6. terem 72) szorította ki. Az érett gabonát nagyméretű *íves sarlóval* aratták (7. terem 14–15), de ismerték az *aratógépet* is, amelyet *vallusnak* neveztek. A szemnyerésnek is különböző módjait gyakorolták: *cséphadaróval*, *cséplőszánnal*, *nyomtatással* (7. terem, friz bal 12). A gabonát továbbra is többnyire kézi malmokkal őrölték (7. terem 49), de voltak állati erővel hajtott malmaik (7. terem, friz bal 18) és vízimalmaik is. A gabona tárolására a birtokközpontokban magtárakat (*horreumokat*) építettek (a keszthely-fenekpusztai horreum: 7. terem, friz jobb 5).

A gyümölcsstermesztésnek is számos emlékét ismerjük az ívelt pengéjű ágvágó kések (17) könnyebb változatát használhatták a gyümölcsfák metszésére. Az őshonos gyümölcsköket (*dió*, *mogyoró*, *vadalma*, *vadcseresznye* stb.) már az őskorban is gyűjtötték. A rómaiak új fajtákat honosítottak meg Pannóniában (*őszibarack*, *kajszibarack*, *körte* stb.). Balatonberényben egy 4. századi sírból körte, szilva, dió maradványai kerültek elő. A Keszthely-dobogói temető egyik sírjában pedig téglába nyomódva a *mandula* zöld burkának lenyomata maradt meg.

A szőlőtermesztést is a rómaiaknak köszönhetjük. *Domitianus* császár 1. század végi rendeletét, amely az Itálián kívüli szőlők kiirtását írta elő, nem hajtották végre. Ezt a 2. századi, szőlővel kapcsolatos leletek (*présalkatrészek*, *szőlőmetszőkések*, *nehéz szőlőkapák*) bizonyítják. A késői császárkorból szőlőtelepítésekről vannak adataink (*Probus* császárt provinciánkban ölték meg a szőlőtelepítésre kirendelt katonák 282-ben). A bortermelés jelentősége a kereszténység elterjedésével tovább nőtt.

A népvándorláskorban fokozatosan visszaesett az agrotechnika színvonala. A romanizált őslakosság a 6. század közepére vagy elmenekült vagy beolvadt a több hullámban érkező új népekbe. A római mezőgazdaság legjelentősebb vívmányai, a barázdaszántó nehéz eke, az istállózó állattartás, a rendszeres rétgazdálkodás éppúgy megszűnik, mint a szőlőtermesztés, amelyről több kutató feltételezte, hogy folyamatos volt a középkorig. A szántásnál használt könnyű *túróékek* többsége kisebb lapát alakú ekevassal rendelkezett, de számolnunk kell a teljesen fából készült ekék megjelével is (8. századi faeke rajza az ekefejlődést bemutató posztamensen). Az aratósarlók mérete is kisebb lett (7. terem 16–17). Gyakori melléklete ez az *avar* temetkezéseknek bizonyítva, hogy bizonyos fokú földművelést a nomádok is folytattak. A takarmánygyűjtést újra rövid kaszákkal végezték. Újabb fellendülés csak a 9. században figyelhető meg. A bizonytalan időkben több vaseszköz leletet rejtettek a földbe, amelyekből már nagyobb, részben aszimmetriára hajló ekevasakat is ismerünk. Egy különleges formájú *csoroszlya* Keszthelyen került elő (6. terem 48). Ekkor tűnnek fel az első ásóvasalások, és újra megjelentek megváltozott formában a szőlőmetszőkések, a nagyobb kapák. 9. századi sírból származik a bemutatott *örlőkő* (7. terem 50).

A honfoglaló magyarság tehát egy viszonylag magas agrikultúrát talált a Kárpát-medencében, különösen a Dunántúlon és Nyugat-Szlovákia területén. De milyen földműves ismeretekkel rendelkezett a magyarság? Milyen szerepet játszott a földművelés a köznép életmódjában? Bebizonyosodott, hogy a korábbi felfogás, amely a honfoglalókat kivétel nélkül nomádoknak, a nagyállattartás mellett kalandozásból, rablásból élő harcosoknak képzelte, téves volt. Katonáskodást csak a harcos középréteg folytatott. A köznép nagy tömegei, a több száz síros temetők tanúsága szerint már állandóan lakott falvakban élt. *Ibn Ruszta* azt írta az etelközi magyarságról, hogy „A magyarok országa bővelkedik fáknak és vizekben. Talaja nedves. Sok szántóföldjük van”. A honfoglalás előtti török jövevényszavaink (pl. *búza*, *árpa*, *kender*, *borsó*, *eke*, *sarló*,

tarló, kepe, szériű, öröl, dara stb.) a földművelés ismeretéről tanúskodnak. A kertkultúrára utal a *gyümölcs, alma, körte* stb. kifejezés. Sőt a szőlőtermesztést is ismerniük kellett, hisz ugyancsak török eredetű a *szőlő*, a *szúr*, a *bor*, és a *seprő* szavunk. A 9. századi magyarság a magasszintű agrotechnikával rendelkező kelet-európai *szaltovomajaki kultúra* hatáskörzetében élt. Jellegetes rövid kaszáikat és ekevasukat (7. terem 47) ismerjük, de a magyarság terjesztette el széles körben a vasalt ásók használatát (6. terem 31) és honosította meg Északkelet-Magyarországon a borellőállítás préstelen módját is. A honfoglalók földművesismeretei tehát azonos szinten álltak az itt talált őslakosságéval. Másképp végrehajthatatlanok maradtak volna 11. századi, a feudális gazdálkodásra vonatkozó királyi törvényeink. (A 13. században betelepített kunok példája is jól mutatja, hogy milyen hosszantartó folyamat egy nomád népesség átterése a földműves életformára.)

Az Árpád-korra (11–13. század) a lassú gyarapodás, a művelésbe vont területek növekedése a jellemző. A 13–14. században válik alkalmassá a magyar mezőgazdaság a nyugat-európai kora középkori agrárforradalom vívmányainak fokozatos átvételére. Ennek megfelelően gazdagodott és differenciálódott az eszközkészlet. Az *ásóvasalások* (6. terem 32) mellett a késő középkorban újra elterjedt a teljesen *vasból készült ásó* (6. terem 33). Az irtáshoz nagy *ágygókát* is használtak (6. terem 29–30). Utóbbi érdekessége, hogy egy 15. századi kétélű kardból alakították át. De megemlíthetjük a *hegyes csákánykapát* is (6. terem 28). Újra megjelennek a barázdaszántó nehéz *ágyekék* (6. terem 49–50), és a késő középkorra teljesen kiszorítják a könnyű túróekéket. Egyre jobban terjed a *két- és háromnyomásos gazdálkodás*. Ez azt jelenti, hogy nincsen *parlag* (több évig pihentetett föld), hanem a művelésbe vont föld felét vagy harmadát pihentetik évenként váltakozva *ugarként*. Ehhez tavasszal is kellett szántani, ezért megnőtt az istállós állattartás szerepe, és újra elterjedt a hosszú kasza, amely már acélpengével rendelkezett. A Dunántúlon sarlóval arattak (7. terem 19–20), és ez maradt a kizárólagos aratóeszköz itt a múlt század második feléig, de az Alföldön már a 15. század végén elindult hódító útjára a *kaszás aratás*. A népesség gyors növekedése (a tatárjárás és a 15. század vége között megduplázódik) és a városiasodás létrehozza a belső agrárpiacon. A jobbágyi kötöttségek fellazulnak, a terményjáradékot fokozatosan háttérbe szorítja a pénzjáradék, és Magyarország csatlakozott a nyugat-európai fejlődéshez.

A Dózsa parasztháború és következményei, majd a török megjelenése, a középkori magyar királyság bukása és az ország három részre szakadása megtörte ezt a folyamatot. A Balaton környéke határvidék lett a királyi és a hódoltság terület között. A falvak többsége elnéptelenedett. Ebben a háborús pusztítások mellett minden bizonnyal szerepet játszott, hogy a hódoltsági területen kétszeres adóteher sújtotta a jobbágyokat, mert a török kincstár és a török földesúr mellett régi földesuraik és a király is igyekezett az adókat behajtani rajtuk. Az ún. második jobbágyság és az egyre jobban terjeszkedő majorsági gazdálkodás nem ösztönözte a termelés fejlesztését. Bizonyos változások azonban megfigyelhetők. Az ekék és az ekealkatrészek mérete növekedett (6. terem 51–52), a mélyebb szántás miatt nagyobb erő nehezedett az *ekefejre*, ezért az ekevasat és a *gerendélyt* ún. *címervassal* kötötték össze.

A törökökkel a Balkánról *délszláv* népesség is érkezett a hódoltsági területre. Ők hozták magukkal a borkezelés új módját, aminek az egri és a szerkszárdi vörösborok hírvéket köszönhetnek. Egy érdekes *összecsukható rövid kasza* típust is meghonosítottak (6. terem 73), amelynek emlékét korabeli szólásmondások is megőrkítették. Ebben a korban jelent meg a dél-amerikai eredetű kukorica is a 17. században. Erre utal, hogy egyes területeken *török búzának* nevezték.

Főleg a 16. századi háborúk pusztításai nyomán néptelenedtek el nagy területek. A megmaradt lakosság a földművelés helyett az állattartást részesítette előnyben, mert az állatállomány könnyebben menekíthető váratlan támadás esetén. A megműveletlen földek elvadultak, beerdősödtek. A földbőség miatt egyes területeken újra elterjedt a *vad talajváltó* művelés és a *szabad földfoglalás*. A 18. században a Rákóczi-szabadságharc után a túlnépesedett királyi területekről átköltözők, és a külföldről, főleg német területekről hozott telepések révén népesedett be újra az egykori hódoltsági terület, és ezzel egy új fejezet kezdődött a magyar földművelés történetében.

PETÁNOVICS KATALIN

A FÖLDMŰVELÉS ALAKULÁSA A BALATON KÖRNYÉKÉN A 18. SZÁZADTÓL A 20. SZÁZAD ELEJÉIG

A török hódoltság megszűnése után a megszállt területek szinte pusztasággá változtak. A lakosság elmenekült, a műveletlenül maradt földek visszavadultak. Teljesen új életet kellett teremteni ahhoz, hogy megindulhasson a termelés.

De honnan teremtdjön az új élet? Ma sem tudjuk pontosan, hogy mennyire apadt Magyarország népessége a 18. század elején. A Rákóczi-szabadságharc bukása után készültek ugyan adóösszeírások, ám ezek nem pontosak. A becslések szerint 2–3 millió között lehetett a lakosság létszáma, de területi megoszlásuk nem volt egyenletes. Így érthető, hogy a török kiűzése után hamarosan megindult egy belső migráció a sűrűbben lakott vidékekről az ország üresen álló központi részei felé. Ezzel párhuzamosan a bécsi udvar, a régi, s „az új földesurak” – akik hűségükért hatalmas birtokokat kaptak a török háborúk, s a Rákóczi-szabadságharc bukása után – ugyancsak erőteljes telepítésbe kezdtek. A külföldön folytatott propaganda hatására valóban számos német s szláv ajkú népcsoport szállta meg a pusztafalvakat.

A telepések kiváltságot, adókedvezményt kaptak – szemben azokkal az itt maradt jobbágyokkal, akiket továbbra is sújtott az *örökös jobbágyi* állapottal járó összes teher. Érthető, hogy a jobbágyok elszökdöstek a régi földesuraiktól más megyékbe, ahol olyan előnyökhöz juthattak, amelyeket otthonukban nem kaphattak meg. A megyék hiába próbálták visszatartani őket, nem jártak sikerrel. Ezért a földesurak kénytelenek voltak jobbágyaiknak engedményt adni, csak hogy helyhez láncolják őket. Pl. Festetics I. Pál Somogy megyei jobbágyainak egy részével szerződést kötött. Így a jobbágyok szinte szabad bérlőkké váltak: telkük után meghatározott összeget fizettek, nem tartoztak robottal, szabadon költözhetnek. A bécsi udvar nem helyeselte a készpénz fizetésre való áttérést, hiszen az államnak az örökös jobbágyból volt az adójövedelme.

De a földesurak sem tekintették végérvényesnek ezt az állapotot. Csak megvárták a kellő pillanatot, amikor a népesség annyira szaporodott, hogy többé nem kellett a munkaerő elvándorlástól félniük.

A 18. század közepére lezárult a telepítés, és az új megszállók teljes erővel nekiláttak otthonuk megteremtéséhez. Föld bőven volt, csak termővé kellett tenni. Mindenki annyit irtott belőle, amennyit csak birt.

Jellemző erre az időszakra, hogy a földbőség miatt a telepések visszatértek a régi határhazsnálati rendszerekre, pl. a kétnyomásos gazdálkodásra, mert a háromnyomásos földművelésre egyszerűen nem volt szükség. (Kétnyomásos gazdálkodásban a szántóterület fele, háromnyomásos gazdálkodásban a szántóterület harmada ugarterület, tehát pihen, legfeljebb legeltetik.)

A kedvező időszak megszűnt a parasztság számára a 18. század második felében. Az árutermelésre törekvő nagybirtokosok minden eszközt megragadtak, hogy pénzhez jussanak: egymás után szüntették meg a parasztok addig élvezett kedvezményeit. Taxa (pénzfizetés) helyett robotot követeltek, elvették a mézszárséket, a kocsmatartást, malomtartást – esetleg árendában adták vissza a községnek azokat. A faluközösség erdeit kisajátították, elvették a faizás, makkoltatás, legeltetés javait, a halászat, a

vadászat eddigi szabadabb gyakorlatát. S egyre növekvő birkanyáikkal kiszorították a parasztokat a közös legelőkről, sőt feltörték, és saját földjeikhez csatolták azokat.

A magyar birtokosoknak nem volt pénzük ahhoz, hogy terméseredményeiket a modern gazdálkodás, gépesítés segítségével növeljék, ezért fordultak a területnöveléshez, ami viszont magával hozta a többletmunka kényszerét.

A parasztok a túrhetetlen állapotok miatt a királynőhöz fordultak, sőt 1765–66-ban a Festetics birtokokon megtagadták a földesúrnak járó szolgáltatásokat, s még pénzéért sem voltak hajlandóak dolgozni. Csak a katonaság közbelépésével sikerült a lázongást lecsillapítani.

A bécsi udvar jól látta a földesurak túlkapásait, s védelmet akart nyújtani a parasztság számára, mert neki jómódú jobbágyokra volt szüksége, akik meg tudták fizetni az udvarnak a különféle adókat.

Az úrbérrendezés középpontjában a jobbágy telki állományának megóvása, a robot és a kilenced szabályozása állt. Zala megyében I. osztályú földből 18 kh, II. osztályúból 20 kh, III. osztályúból 22 kh adott ki egy egész telket. 800 öles rétből 6, illetve 8 járt hozzá.

A Festetics birtokon az egészhelyes jobbágy tartozott a földesúrnak évente egy forint füstpénzzel, egy öl fával, hat méter fonással, egy icce vajjal, két kappannal, két csirkével, tizenkét tojással, hegyvámval, mindenféle mezei termésből kilenceddel, 52 nap marhásrobottal vagy 104 nap kézirobottal. A féltelkesek mindennek a felét adták, kivéve az árendát és a kilencedet. A zsellérek 18 napot robotoltak és egy forint árendát fizettek.

Kárpótlásul az Urbárium (1867) lehetővé tette a földesurak számára, hogy jobbágyaik irtásföldjét megválthassák és birtokaikhoz csatolhassák. Ez igen fájdalmasan érintette a jobbágyokat, mert eddig irtásföldjeikkel szabadon rendelkeztek.

A tőkehiány miatt a majorsági üzemek termelése egészen a 18. század végéig nem sokban különbözött a paraszti üzemekétől: ugyanazon parasztok dolgoztak benne saját készítésű szerszámaikkal, s ugyanolyan nyomáskényszer keretei között, mint a tulajdon földjeiken. Ráadásul a kényszerűen teljesített robotmunka nemhogy elősegítette, inkább hátráltatta a termelést. Kényesebb, szakértelmet kívánó munkát nem is bízhattak rájuk, ezeket pénzes munkásokkal végeztették. De a birtokosok hiába ismerték fel a robotos munka–pénzes munka eredményességének arányát, ha nem volt annyi tőkéjük, amely nélkülözhetővé tette volna a robotot.

Az 1765–66-os parasztmozgalmak a termelésben nagy károkat okoztak. Festetics Kristóf panaszkodva írta fiának, hogy emiatt kénytelen volt birtokain béreseket alkalmazni és korszerű ekéket felállítani.

Az uradalmak hiába igyekeztek a szabályozott robotnapok számát mindenféle módon növelni (pl. a makkoltatásért nemcsak pénzt, de ledolgozandó munkanapokat is kértek), mégsem kerülhették ki a cselédek, és egyéb bérmunkások szerződését. Ezek az emberek speciális munkavégzésre is alkalmasak voltak (pl. szőlőművelés). Az állandó konvenciók cselédek mellett alkalmaztak még vándormunkásokat szénakaszálásra, aratásra, cséplésre. Igyekeztek lépést tartani a kor követelményeivel: korszerű magtárakat, a kényesebb állatállomány számára istállókat, ólakat építettek. Mindezek mellett azonban párhuzamosan ott élt továbbra is a régi, a parasztság körében is használt gazdasági eszközkészlet, s gyakorlat.

A 18. század végén a nagybirtokosok egy része – különösen a kedvező piaci feltételekkel rendelkező nyugati megyékben – megkezdte majorságainak modernizálását nemcsak azzal, hogy igyekezett gépesíteni, hanem képzett gazdatisztekett állított birtokai élére. Ez az igény hozta létre a keszthelyi Georgikont (1797) is, amely meg-

indulásakor még éppen olyan eszközökkel dolgozott, mint a jobbágyok. A külföldet járó gazdaszoknak köszönhető, hogy hamarosan kipróbálták (modellgyűjtemény) és megszerezték a kor legjobb nyugat-európai földművelő szerszámaikat.

A kisebb birtokosok még a napóleoni háborúk kedvező hatására sem tudtak lépést tartani a fejlődéssel, s a konjunktúra végén a nagybirtokosokkal egyetemben fokozottan visszatértek a hagyományos termeléshez. Hiába ajánlgatták az új mezőgazdasági gépeket a kor szakírói, ha az uradalmak nem tudták megvenni. Bright angol orvos és utazó 1815-ben megütözközve tapasztalta, hogy a Georgikonban bunkós végű kézicséppel csépeltek a gabonát, agyonzúzva vele a szemet. S a magot még mindig szórással, szeleléssel is tisztították, holott Festetics Kristóf már 1754-ben 12 gyalogos vasrostát csináltatott.

A parasztság helyzete – hiába reménykedtek az Urbáriumban – nem javult, sőt egyre nehezebb lett. A népesség növekedése folytán a 18. század végére a jobbágytelkek teljesen elaprózódtak, rengeteg szabad munkaerő állt az uradalmak rendelkezésére, amelyet elsősorban a nyári nagy idénymunkák – szénakaszálás, aratás, betakarítás, cséplés – alkalmával vettek igénybe. Valóságos népvándorlás indult meg a peremterületekről az ország belseje felé. Ezért a megyék meghatározták a fizetés mértékét, nehogy egyes jobban fizető megyék magukhoz vonzzák a kevésbé fizetőképesebb területek szabad munkaerőjét, s ott emiatt károk keletkezzenek.

Hogy példával is éljek: a gazdasági szakírók – pl. Pethe Ferenc – jól tudta, hogy az állatokkal való nyomtatás sokkal gazdaságosabb (gyorsabb és olcsóbb) mégis azt mondta: „A' hol gyalog erő, vagy tséplésre szorult szegény ember elég van: ott jobb tsépleni... , a' hol pedig a' nyomtatást is nehezen győzik, mint az alföldön: ott nyomtass...” Szegény ember pedig bőven volt. S nem változott a helyzet a jobbágyfelszabadítás után sem, hiszen a jobbágyság nagy részét föld nélkül, vagy töredék telekkel szabadították föl. Csak az a szűk jobbágyréteg járt jól, aki megőrizte jobbágytelkét. Igaz, hogy a 19. század közepétől meginduló mocsárlecsapolások, (területünkön a Nagyberék, a Kis-Balaton, Zala szabályozás) nagy földterületeket szabadítottak fel, de ezek nagy része a földesuraké lett, másik részét a tőkével rendelkező *gazdag parasztok* (30 kh–200 kh) vették meg, akik a vasútépítések miatt meginduló áruforgalom segítségével már piacra is termeltek, s ők voltak azok, akik tőkéjük egy részét gazdaságukba fektették: modern félvaseket, boronát, hengert, rostát, sőt a 19. század végén cséplőgépeket vettek. Földjeik termőképességét trágyázással javították, áttértek a vetésforgóra, s állatállományukat jól tejlő nyugati szarvasmarhára és a zsírt és húst egyaránt adó mangalicára cserélték. Ők voltak azok, akik a takarmánynövényeket természetelték, és akik földjüket kisebb számú állandó bérmunkásokkal műveltették meg.

Velük szemben ott állt a *középparaszti réteg* (10–35 kh), aki földjét maga művelte, és termelése éppen csak a család szükségletét fedezte. Nagycsalád esetén a föld gyorsan szétoszlott a gyerekek között, akikből *kisparaszt* (5–15 kh-ig), az unokáiból pedig földnélküli *agrárproletár* lett.

Sorsuk elvált a saját földtől: egy részük kivándorolt Amerikába vagy munkát vállalt az iparban, nagyobb részük a nagybirtokhoz csapódott mint éves cseléd, részes munkás, vagy summás.

A 19. században a nagybirtok számára jó lehetőségek nyíltak a tőkefelhalmozásra. Minket ebből elsősorban a tőkés bérleti rendszer terjedése érdekel. A földesurak – főként az arisztokraták – birtokaik egy részét bérbe adták vállalkozóknak, s az így kapott pénzt saját kezelésükben levő gazdaságukba építették be. (Dunántúlon ez az arány majdnem egyharmados!) A bérbevevők elsősorban ipari növényeket – főként cukorrépát – természetettek, a cukor és szeszgyárak számára szállították az alapanya-

got, vagy maguk dolgozták föl. Birtokaikon helyezkedett el vándor idénymunkásként 4–6 hónapra a dunántúli, a borsodi és nógrádi agrárszegénység nagy része. A nagybirtok vonzáskörzetében általában részes munkát és alkalmi napszámért kaptak kereseti lehetőségként.

Most, hogy vázlatosan áttekintettük a mezőgazdaság fejlődését a 18. századtól a 20. század elejéig, térjünk vissza a kiállítás tárgyaihoz, s vegyük sorra az egyes eszközök használatát, kialakulásuknak, alkalmazásuknak módját. Elsősorban a parasztgazdaságban elfoglalt helyüket és szerepüket elemezzük, de nem feledkezünk meg a nagybirtokról sem, hiszen jól tudjuk, hogy a 18. században kialakult termelési gyakorlat mily kevésbé módosult a 19. században is, és ez az állapot sok szempontból párhuzamosan haladt mind az uradalmakban, mind a parasztgazdaságokban. Bár a kiállított néprajzi tárgyak zöme a 19. századból való, mégis alkalmasak arra – a fentieket figyelembe véve –, hogy reprezentálják a két évszázad földművelési módszereit.

A földnyerés legrégebb módja az irtás. Magyarországon két nagy irtási periódus volt. Az első a 11–13. században, az Árpád-kori falurendszer kialakulását és megszilárdítását jelentette, a második a 18–19. században ment végbe, amikor a hódoltság alól felszabadult elnéptelenedett területek új lakói teremtették meg életlehetőségeiket: falvaikat és termőföldjeiket.

A fennmaradt iratok alapján a Balaton környék erdőben gazdag földjein az irtás három féle módját gyakorolták: lábón égették; kivágva s a földön szétterítve gyújtották meg; s végül kivágták, de fölhasználták az értékes fákat. (Friz bal 1–5.)

A kiállításban látható fa az égetéses irtásra való előkészítést mutatja. A fák törzsén – nem messze a tövüktől – fejszével (36) gyűrű alakban lefejtik a háncsot: *kerengetik, héjazzák*. Egy év múlva elszárad. A régi nyelvhasználatban ezt a folyamatot *aszalásnak, cserzésnek* hívták. A kiszáradt fákat elégették, hamujuk trágyaként javította a földet.

A tuskókat, gyökereket irtókapával (34), csákánnyal (35), fejszével szedték ki a földből, a kisebb bozótokat *ágvágókkal* (37) tarolták le. (Tabló fotó 2.)

Irtásrészlet

Az első években ásóval, kapával művelték meg a földet és kapásnövényeket ültettek bele. Csak amikor már teljesen tiszta, szántásra alkalmas volt, akkor vetették be gabonával.

Az irtásföld rendkívül fontos szerepet töltött be a jobbágyok, de különösen a földtelen szellérek életében, hiszen – akárcsak a szőlőbirtok – nem tartozott az allódiához, szabadon rendelkeztek vele, nem adóztak róla, nyomáskényszer nem terhelte.

Erdőkkel tarkított vidékünkön a 20. században sem ismeretlen az irtással nyert szántóterület. (Tabló fotó 1.)

A szántás a földművelés egyik legfontosabb mozzanata. Minősége befolyásolja a terméseredményt is.

A szántás eszköze az *eke*, melynek formája szoros kapcsolatban van a szántás módjával és mennyiségével. Az uradalmakban éppen ezért igen nagy gondot fordítottak a minél jobb konstrukciójú ekék beszerzésére, de sokáig használták a faragó béreseik által készített faekéket is. Előírták számukra, hogy „... a hosszas estvéken... és az esős napokon haszontalan ne heverjenek”, hanem gazdasági szerszámokat faragjonak (villa, gereblye, kasza-, fejszenyel, szekérolalak, tézsla, ekék, lőcsök stb.) a tavaszi és a nyári munkákhoz.

Egyes bakonyi falvak az eke favázának elkészítésére specializálódtak, s termékeiket az egész Dunántúlra szállították. A Balaton környékének faekéi az ún. *szarvatalpas ekék* voltak. (A szarvat és a talpat egy fából faragták.) A 18–19. században ez a legelterjedtebb típus a Kárpát-medence középső részén. A csoroszlyát és az ekevasat leginkább a kovácsok készítették a helyi igényeknek megfelelően.

A faekék a jobbágygazdaságban egészen a 19. század végéig tartották magukat. A faekék és a félvasekék országos átlaga 1871-ben 52% a félvasekék javára. Ezzel szemben Zalában 55% a faekék száma, tehát jóval több, mint az országos átlag.

A félvasekék a 19. század közepén terjedtek el igazán a nagybirtokon is, és a jómódú, felszabadult jobbágyok birtokán is. Legnagyobb jelentőségű a Vidacs eke volt a század végéig. Az itt látható félvaseke (64) szintén a 19. század egyik típusát képviseli. A különleges, balra szántó faeke (55) pedig szép példája annak, hogy a parasztgazdaság még a múlt század 80-as éveiben is használja a saját készítésű faekéket.

Mindkét eketípushoz *talyigát* (57, 58) alkalmaztak. Két előnye is volt: biztossá tette az eke járását, és szabályozni lehetett vele a szántás mélységét és szélességét. (Friz bal 7–11.) A talyigát *tézslával* (62) kapcsolták az *igához* (60). Szántás közben drótból, vaspántból készült *szájkosarat* kötöttek a tehének szájára, hogy munka közben ne kapkodjanak a fű után. Az *öszökét* (56) kovács készítette. Ezzel lökték ki a gatz a csoroszlyra meg az ekefej közül, és néha az állatokat is vele biztatták.

Az ekét a szántóföldre szekéren, kisebb távolságra \wedge alakú *ekecsúsztatón*, *eke-lovon* (63) szállították. Mivel a köves utakat, rongálta, a hatóság megtiltotta közúti használatát, így a földutakra szorult vissza.

Zala megyében – környékünkön a 16. század óta – az őszi gabonák alá háromszor szántottak: tarlószántás (–4–6 cm mély), keverőszántás (8–10 cm mély), a vetőszántás a legmélyebb (10–13 cm). A vetőszántás után kapa- és fejszefokával, esetleg fasulyokkal megtörték, elaprózták a földet. (Friz bal 13., Falon fotó 1.)

A szántásnak szerepe volt a felnőtté válásban is. Amelyik fiú már jól tudott önállóan szántani, beléphetett a legények közé.

A korszakunkban ismert ekefajta – az ágyeke – meghatározott irányba fordítja a földet, s barázdát mélyít. Hogy a parcella felülete egyenes maradjon, váltogatják a barázdadőlés irányát. Ennek két formája van: az *összeszántás* (a szántást a parcella közepén kezdik, s mellette haladnak vissza. Középen bakhát, a föld két szélén barázda

Szántás

keletkeznek); és a *széjjelszántás* (a szántást a parcella két szélén kezdik, s így haladnak a földdarab közepéig, ahol mély középbarázda keletkezik.)

Vetés után *boronával* (66), esetleg a boronába fűzött tüskés ágakkal, a *tüskeboronával* (65) takarták be a magot. (Falon recens fotó 2.)

Tavasziak előtt legtöbbször csak kétszer szántottak, de a 19. század fordulója óta kukorica- és krumpliültetés előtt boronával meglazították a földet. A borona formája – amint azt a frizen is látjuk (Friz bal 12, 14–15) – nem sokat változott a középkortól napjainkig. Fogait a kovács készítette, de még a 20. században is előfordult a tiszta fából készült borona, amelynek fogait somfából faragták.

A *hengert* vagy *gurgót* (67) a múlt század közepe óta ismerik, elsősorban a nagybirtokokon alkalmazták. A paraszti gazdaságoknak még a 20. században sem lett általánosan használt eszközévé, inkább csak a jobb módúak csináltattak egyes, vagy hármas hengert. (Falon recens fotó 3.) A fölfagyott őszi vetést egyengették el vele, néha a talaj nedvességtartósítása miatt hengereztek, máskor a réteket tették simává kaszálás előtt. Hosszú vonórúd (68) kötötte össze az ígával. Ha nagyon száraz, durva volt a föld, súlyt helyeztek a hengerkávára, vagy maga a munkavégző állt, illetve ült rá.

A földmunka a szegényeknek mindig külön gondot jelentett, hiszen örültek, ha egy tehenet vagy egy növendék állatot tarthattak. Ők vagy összefogtak a hozzájuk hasonló egytehenessel, vagy a nagyobb gazdák ígásmunkáját vették igénybe, amit ledolgoztak. Kevés ígás ökör, egy-egy ló volt a nagyobb gazdánál, mert vidékünkön elsősorban a teheneket ígázták.

A nyomásos gazdálkodás idején pihentetéssel, és az ugaron legeltetett állatok trágyájával növelték a föld termőerejét. Csak az állandóan használt szántókra juttattak néha több-kevesebb trágyát.

Pedig a Festetics uradalom jó példát mutatott: már a 18. század közepén Festetics Kristóf nagy gondot fordított a földek trágyázására, nem is beszélve Festetics György korszerű gazdálkodásáról, ahol háromszori szántással, a szántás elaprózásával és jó vetőmaggal igyekeztek jó termést elérni. Fő terményük a búza; a rozs (ez utóbbinak zsúpjá miatt is kelete volt); konvenciós célokra a kétszeres; tavaszi búza (főként a rosszul sikerült ősziék pótlására); árpa és zab volt.

A korabeli összeírások szerint a jobbágyok búzát, rozsot, árpát és zabot termeltek.

A vetőmagot alaposan megtisztították, mert ahogy Nagyváthy János írta „a jó Vetést a jó Mag tsinálja”. Az uradalomnak 1754-ben 12 vasrostája, 1799-ben szelelő rostája volt. Ennek ellenére sem mondhattak le a paraszti gazdaságokban használt egyszerű eljárásokról: a *szelelésről* (a fölemelt vékából (7. terem 45) lecsurgatott mag közül a szél kifújta a szemetet), a *szórásról* (szórolapáttal (7. terem 43) elterítik a magot, s közben a szemek súly szerint osztályozódnak). Noha a Festetics birtokról nincs tudomásunk a gabona *mosásáról* és *válogatásáról*, de más nagy gazdaságokban ugyanúgy válogatták a vetőgabonát, mint a kisparasztkok (7. terem 1). Az első szelelőrosták a 19. század végén jelentek csak meg a jómódú parasztgazdáknál, akik ledolgozás fejében kölcsönözték másoknak. A rozsot válogatás után rögtön elvetették, de a búzát még fertőtlenítették, gálicos vízzel csávázták, vagy meszes vízben alaposan átforgatták (7. terem 2–4). Az *üszögőtől* mosással tisztították meg: rostába búzát tettek, leeresztették a vízzel telt kád aljára, s a víz színére feljövő üszköt szűrőkanállal leszedték (7. terem 5–7). Utána a búzát napon megszáritották.

Az így előkészített magot zsákokba öntötték, kivitték a szántóföldre, és *vetőabroszból* (7. terem 8) elvetették. (Friz bal 1–4. – Falon recens fotó.)

A nagybirtokokon a múlt század második felében már sok lóvontatású vetőgép volt, de a parasztgazdaságba csak a 20. században került egy-kettő. Még a jómódúak is ragaszkodtak a kézi vetéshez, pedig nehéz egyenletesen, szépen vetni. A jó termést nemcsak a jó időtől várták, hanem babonás cselekedetekkel maguk is igyekeztek azt elősegíteni. Pl. vetéskor magot tettek a nyelvük alá, s nem beszéltek. A vetésből *tüskeböködővel* (7. terem 9) késsel, sarlóval szúrták, vágták ki a gyomnövényeket, sertésekkel megjáratták a vetésre ráfagyott havat, vagy ha hamar kihozta a gabona a fejét, s meglepte a hóharmat, ezen *harmathúzással* segítettek: a föld szélességében kifeszítettek egy kötelet, s végigpásztázták vele a táblát.

Az *aratás ideje* Péter-Pál, vagy július 2-a, Sarlósboldogasszony ünnepe. Azt tartották, hogy *ezen a napokon szakad föl a gabona töve*. Az aratás a parasztembernek, de az uradalomnak is a legnagyobb, legnehezebb és legfontosabb munkája. Éppen ezért az aratást soha nem kezdték meg a szerencsétlennek tartott pénteki napon. Sokhelyütt pedig aratás előtt szerszámaikat megáldatták a templomban.

Az aratást nemcsak a földtulajdonosok várták, de várták azok a földnélküliek is, akiknek ez a nagy és sürgős munka adta meg évi kenyerüket. Már a 18. század második felében szükség volt rájuk, hiszen ha a rossz idő, vagy a robotosok elégtelensége és lassú munkája miatt elhúzódott a betakarítás, az 20–25%-os veszteséget is okozott az uradalomnak. Ezért írta Nagyváthy: „... sokszor megesik az, hogy a termésbeli fogyatkozást nem az Esztendőnek mostohasága okozza, hanem a Munkásoknak kevés volta.”

A gazdaságok már a tavaszi hónapokban gondoskodtak elég aratóról. Az eddig ismert első *aratószerződést* a balatonkeresztúri Festetics uradalom kötötte 1786-ban a balatonedericsiekkel. A szerződésben kikötötték az arató személyek számát, és azt, hogy szakácsnőt is hozzanak magukkal. A bérről nincs szó, ezt a vármegyei limitáció

időről időre egységesen megszabta. Lényegében már ekkor kialakult a vándor mezőgazdasági munkavállalók munkaszervezeti formája, amely egészen 1945-ig érvényben maradt.

Arató summások

A szegődők egy-egy megbízott bandagazda vezetésével a szerződésben kikötött időben útra keltek, egy kis ládában magukkal vitték a legszükségesebb holmikat, és a munkaeszközöket (7 terem 21–23). Munkájuk végeztével az uradalom az előre kialkudozott részt hazaszállíttatta. Zala megye az ország egyik legnagyobb summáski-bocsátó megyéje volt. A kétszáz évvel ezelőtt kelt szerződésben olyan szavak fordulnak elő, amelyek részben a sarlós aratásra, részben a kaszás aratásra utalnak.

A *sarlós aratáshoz* két ember kell: az *arató* és a *kötöző*. Az arató összefogott egy marokra való gabonát, és nem messze a tövétől elvágtá, majd a leterített kötélbe tette. (7. terem friz bal 5–9.) Több *marokból* lett a *kéve*. (7. terem 28). Nagyobb számú sarlós aratóbanda neve a *bokor*. (Létszáma változó.)

A sarlós aratásnak sok előnye volt: tiszta, majdnem szemvesztés nélküli kévét szedtek, míg a kaszás aratás kiverte a túlérétt szemet és a kéve tele volt gyomnövényekkel. Ma is emlékeznek a Balaton körül egy régi mondásra: *az aratott búza keresztje megadja az ötven kilót*. A kisparaszti parcellákon (ahol a férfi aratónak szegődött) helyenként még a 19. század végén, és a 20. század elején is az asszonyok sarlóval aratták le kevéske gabonájukat.

A nagybirtokon egymás mellett élt a sarlós és a kaszás aratás. A *kaszás aratást takarásnak nevezték* vidékünkön a tárgyalt időszakban, míg az *aratás* szó a sarlóval végzett gabonavágást jelentette. A kaszás aratás alapegysége a *kaszaerő*, melynek tagjai: a kaszás, marokszedő, kötöző (aki legtöbbször a kötelet is csinálta), de lehetett külön kötélvető is. A régi nyelvhasználatban a fenti fogalmakat *kettőző* (marokszedő), *hármazó* (kötő), *négyszó* (kötélterítő) néven nevezték.

Magyarországon a sarló-kasza eszközváltás első adatai a 15–16. századból valók a Dél-Alföldről, de az egész magyar nyelvterületen csak a 19. század második felében

vált uralkodóvá. (7. terem fríz bal 10–11.) Legelőbb a búzát kezdték kaszálni, legtovább a rozsot és a zabot aratták sarlóval. A kaszás aratásnak több fajtája van. A Balaton környékén a csapadékosabb idő miatt helyenként elterjedt a tavaszi búza és az árpa *rendre vágó aratása*, amelyet a földről szedtek kévébè. Általános az ún. *rávágó aratás* volt, amikor a levágott gabonát a még álló gabona felé döntötték. Ehhez kellett a *kaszacsapó, kaszagrábla* (7. terem 29), amely egyfelé terelte a gabonaszálakat. (Falon recens fotó.) A kasza élét naponta egyszer kalapálták, ehhez kellett az *üllő* és a *kala-pács* (6. terem 83, 85, 7. terem 31–32). A marokszedő *sarlóval* (7. terem 28) szedte a kévét, amelyet *kévékötőfával* (7. terem 33) vagy pusztá kézzel kötött be.

Az uradalmakban az ebédet kocsival hozták a mezőre, s egy vagy két kaszaerő közös tálból evett. A kisparasztnak a család valamelyik tagja a szép *kosárruhával* (7. terem 38) letakart *fejkosárban* (7. terem 37) vitte ki az ebédet, és *csörgős korsóban* (7. terem 35) a friss vizet. Nagyobb aratás esetén *aratófazekakban* (9. terem 255–267) főztek kint a mezőn, és helyben fogyasztották el az ételt.

Az aratást reggel kezdték, és a napnyugtáig folytatták. Akkor a kévüket *keresztekbe, kepékbe* rakták, majd a földön maradt kalászokat nagy *tarlógereblyével* (7. terem 27) összehúzták, és *kuszakévébe* kötötték.

Aratókoszorú

Az uradalmakban az aratás befejeztékor a munkások *aratókoszorút* (7. terem 24) kötöttek, amelyet néhány köszöntő szóval ünnepélyesen nyújtottak át a földesúrnak vagy a gazdatisztnak, aki ezért áldomást, és jó vacsorát adott nekik.

Cséplés

Az aratás után a gabonát behordták a pajtákba, csűrökbe. Azért kellett zárt épületbe tárolni, mert a kézzel történő cséplés hónapokig eltartott. Nagyon jól termő éveken nem is került minden gabona fedél alá, ilyenkor nagy kazlakba rakták a felesleget, s bizony előfordult, hogy a következő aratásig sem végeztek vele.

Csak a cséplőgépek elterjedése után helyezték udvarra vagy a szérűre a *gabonasztagokat*. Az uradalmakban a béresek rakták a szekeret, s az aratók adogatták föl a kévéket kétágú *villákkal* (7. terem 34).

A paraszti gazdaságban – ahol nem volt elég fogat, vagy csak egy vonó állat volt – kiségitették egymást. Az egytehenesek összefogtak. Ugyanígy jártak el a cséplésnél is. Ezért a kisczudák szeptember végére, október közepére végeztek a csépléssel.

Az uradalmakban pajtákban, cséplőszínekben folyt a cséplés, míg a kisparasztkok az udvaron alakították ki a simára döngölt *szérűt* (vagy ahogy vidékünkön mondják, a *szürüt*). Mindkét helyen ugyanaz a lényeg: a fejeket egyenlően érje az ütés, és a szem ne tűnjön el lyukakban, repedésekben.

A 18–19. században a Balaton környékén elsősorban a *kézi cséplés* volt szokásban. Előfordult ugyan, hogy a Festetics uradalom lovakkal és ökrökkel is tipratta a gabonát, és tudunk gazdagparaszti birtokon történet *nyomtatásról* is, (friz bal 12.) ennek ellenére az általános mégis a *cséphadarós* cséplés volt. (7. terem 40). (Friz bal 13–15.) Lényege: 3–9 főből álló csoportokban dolgoztak a cséplők, és 19–21 kévét fektettek le sorban fejjel egymás felé. Ennek először egyik – majd megfordítva – a másik felét verték végig, alóla a szemet *lapáttal* fölmerték (7. terem 43), de előtte még *szérűgereblyével* (7. terem 41) a szalma- és a kalásztöredéket lehúzták róla. Ezután kioldották a kévét, széletterítették a gabonát (*szómázás*) és ismét alaposan megverték mindkét oldalát. A zsúpnaak való kévék kiválasztása után favillával vagy vasvillával megázogatták a maradék szalmát, hogy a szem kihulljon belőle, és elrakták a fészerbe, vagy az udvarra kazalba. A törekes, szalmás szemet *törekrostán* (7. terem 42) átrostálták (friz bal 16.), kellő időben megszelelték ahogy arról korábban már szóltunk, és fölkerült a mag a *padlásra*, a *hombárba*, a *magtárba*, ahol időről időre átforgatták, szellőztették, szárították. Sok esetben *zsákokban* tárolták. (7. terem 66–67) (7. terem friz jobb 6.)

Az uradalom általában helybéli vagy közeli faluból való cséplőket fogadott, mert így azok naponta hazajártak, nem kellett ellátásukról gondoskodni. Mellettük azonban leszerződtek vándormunkásokat is, akik egész éven át csépeltek. A Festetics uradalom igen szigorúan ellenőrizte a cséplőket. „Meghiteztette” őket, hogy lelkiismeretesen végezzék a dolgukat, de emellett még próbacséplést is végeztek velük, nehogy csaljanak.

A modern *cséplőgépek* igen lassan terjedtek. 1863-ban még csak 192 gőz cséplőgép működött az országban. (A 19. század második feléből származnak a cséplőgépbe esett lány szomorú sorsát megéneklő balladák.)

A 20. század elején a parasztság között elterjedt a *kézzel hajtott masina*, amelyet a vele való nehéz munka miatt *embernyúzónak* is neveztek (7. terem 39). Elsősorban szegényemberek vásárolták meg. Összeálltak öten (négy hajtó és egy etető tartozott hozzá), közösen megvették és közösen osztottak a kereseten. Kb. 1914-ig használták ezeket, mert a férfiak bevonultak katonának, az asszonyok meg mozdítani sem bírták. A búzát és az árpát hajtották le rajta, a rozsot a zsúp miatt továbbra is kézzel csépeltek. 10. részért csépeltek. A kicsépelte gabonát *kézi mérővel*, *fémérővel* (32 kg) mérték, (7. terem 63) tetejét a *simítófával* (7. terem 64) csapták egyenesre.

1920 körül jelentek meg a *gőz cséplőgépek* a falvakban. Jómódú gazdák tulajdonában voltak, akik egy-egy nyáron több falu gabonáját is elcsépeltek (7. terem falon recens fotó). A gépet ökrökkel húzták házról házra. A cséplőgéppel járt a *gépész* és a két *etető*. A többi munkást (kévevágó, szalmahordó, kazalrakó, zsákoló, polyva- és törekszedő) a csépelteő hívta össze – kölcsönösségi alapon.

Tárgyalt korszakunkban a kenyérnek való gabonát elsősorban *vízimalmokban* őrlték meg. (Friz bal 20.) A kiállított két kézi őrlőszerkezet (Friz bal 19.) 19. századi. A lábon álló keményfából faragott korongpár tulajdonképpen nem is őrlésre, hanem *hajdinahántolásra* való. (7. terem 52). Mozgatását a felső korongból kinyúló kar segítségével végezték.

Az *örölőkő* (7. terem 51) alsó tagja párkányos foglalatú, s ebbe végták a *kifolyónylást* is. A két vízszintesen kinyúló félköríves fogó segítségével a szerkezet könnyen szállítható, emelhető. Általában magas helyen (asztalon, padon) dolgoztak vele. Az utóbbi időben inkább kősót (I. és II. vh.) korábban daraféléket őröltek rajta. Az őrölőkövek faragását szakemberek végezték. A Balaton mentének híres malomkő faragó helye volt Sáska.

A 18–19. században a rossz közlekedés miatt számos kis malom települt a kisebb-nagyobb patakocskákra, a Kis-Balaton mocsárvilágát átszabdalo erekre. Ezek a malmok nagyrészt földesúri tulajdonban voltak, a molnárak csak bérlőként dolgoztak bennük. Működésükhöz vízienergiára volt szükség, ezt pedig malomgátak építésével biztosították. (A 19. század közepén a mocsárlecsapolások miatt számos vízimalmot megszüntettek, mert rossz vízvezetési rendszerükkel csak rontották az amúgyis mocsaras vidék vízrendezési lehetőségeit.)

A *vízimalmok* kövön őröltek: kezdetben csak egyszer öntötték fel a magot, egyes őrleményt kaptak. Később az őrleményt szitálással többfelé választották szét. A saját szükségletre őrletők többsége osztályozatlan lisztet igényelt még a 19. század második felében is, amikor már a gőzmalomok korpátlanabb, fehérebb lisztet őröltek. A korpás lisztet nem lehetett hosszabban tárolni, mert megkeseredett, megsavanyodott. Gyakran kellett őrletetniük. Azonban amikor a vízszabályozások miatt a malmok számát erősen csökkentették, a távolság megnőtt, figyelmük a hosszú ideig eltartható fehér lisztek felé fordult. Gyakran oly messze kerültek a falvak a malomtól, hogy nem is maguk vitték terményeiket őrletni, hanem a molnárkocsis szedte össze a gabonát, s hozta helyette a lisztet. Pedig a magyar paraszt ragaszkodott hozzá, hogy a saját gabonájából őrölt lisztet vigye haza, nem sajnálta rá a várakozásban eltöltött időt sem. A malom hajdan információs központként is szerepelt. A molnár pedig szaktudása folytán messze kiemelkedett a paraszti közösségből, ezért részben komoly tekintély, részben pedig az „ördögös molnárnak” kijáró babonás tisztelet övezte.

A lisztet több rekeszes *hombárokban*, különböző méretű szalmafonású *bucserokban*, *kópicokban* (7. terem friz jobb 2) tárolták. A kiállításban látható nagyméretű szalmaedénybe (7. terem) 4,5 q liszt fért bele. A lisztek nemcsak fajta (rozsa, búza), hanem minőség szerint is külön választották (első, második, harmadik stb.). Mivel a „mindennapi kenyér” valóban a legfontosabb táplálék volt, kenyérlisztből őrlettek a legtöbbit. Dunántúl e táján a *rozskenyér* uralkodott. Erjesztését *kovászmaggal* (71) oldották meg. A kenyérsütés női munka (friz jobb 9.) 18–20 órát vett igénybe, ezért legtöbbször délben megáztatták az erjesztőanyagot, este kovásztak, hajnalban dagasztottak és 5 óra körül vetették be a *kemencébe* a kiszaggatott tésztát, ahol kb. 2 órán át sült. (Friz jobb 13–14.) A kenyérsütésnek külön eszközkészlete van: a *dagasztóteknő* (7. terem 72), amely *dagasztószéken* (7. terem 68) fekszik. (Tabló 3.) Ezt a dagasztószéket vésett felirata szerint 1888-ban faragta Kláminger János. A *kovászkeverő lapáttal* (75) dolgozták össze az erjesztőanyagot, a lisztet és a sós vizet. Dagasztás után *kovászfával* (69) akadályozták meg, hogy a *sütőabrosz* (74) a tésztába ragadjon. A kiszakított kenyértésztát a kelesztő edénybe, a *szakasztóruhával* (82) bélelt *sakajtóba* (80) helyezték, ahol kb. 2 órán keresztül pihent. A megkelt kenyértésztát a *sütőlapátra* borították (78), helyenként *megmosdatták* (lisztes vízzel megkenték a tetejét), és bevetették a kellő forróságú fűtött kemencébe. A *szévonóval* (77) húzták ki a kemence belsejéből a paraszt, a *pemettel* (76) tisztára söpörték a kemence alját. Bevetés előtt számos helyen keresztet vetettek a kemence szájára. A kisült kenyeret a kamrában felfüggesztett *kenyértartó* rácsra helyezték (84).

Szalmafonás

Amíg a kenyér sült, a gazdaasszony *kovázkaparóval* (70) tisztára vakarta a tekőt, kirázta a lisztes ruhákat, elmosta az eszközöket.

A kisült kenyeret előbb hagyták kihűlni, csak azután szegték meg, keresztet rajzolva a kenyér aljára.

Egy-egy kenyér 5–6 kg-os volt (friz jobb 10–11.), s egy sütet kb. két-három hétig tartott. Nyáron az ún. *penészes hónapokban* (június és augusztus) inkább többször sütöttek kevesebbet, mert a kenyér nem állt el.

A múlt században és e század elején Keszthely környékén *komlólével* is kovászoltak, s ínséges esztendőben *kukoricaliszttel* toldották meg a kevés kenyérlisztet.

Állattartás, takarmányozás

A gabonatermesztés mellett az uradalmaknak és a jobbágyparaszt gazdaságoknak legfontosabb ágazata az állattenyésztés volt. Nemcsak biztosította a húsellátást, nemcsak igavonóként, de piaci terméként is a legnagyobb jövedelmet hozta a lehető legkisebb ráfordítással.

A zsellérek is azért tudtak állatot tartani, mert a 18–19. századi fajták (magyar szürke szarvasmarha, a félvad bakonyi sertés, a racka vagy a parlagi juh) jól bírták a rideg-félideg tartást. Csak az igazásra vagy hizásra fogott állatok számára gyűjtöttek télire szénát, etetnivalót.

Mivel a földesurak a parasztokat kiszorították a közös legelőkről, az erdei makoltatásból, nem maradt más megoldás a számukra, minthogy bérbe vegyék az uradalom erdeit, legelőit. Eleinte ledolgozásért, később kizárólag pénzért bocsátották rendelkezésükre a kijelölt területeket.

A gond akkor vált szinte tragikussá, amikor a gyapjú iránti kereslet miatt a földesurak megnövelték, s nyugati fajtára cserélték ki birkanyájaikat. Ezek nemcsak a legelőt, a makkot falták föl, hanem télen szénával etették, sózták őket. Ugyancsak igényesebbek voltak és istállózó tartásra szorultak a jól tejelő svájci marhák. Olban hizlalták a mangalica sertéseket is. A fajtaváltás magával hozta a rétek rendszeres ápolását, kaszálását, de a szántóföldi takarmánytermesztést is. A munkatorlódások (kaszálás kitolódása, aratás) elkerülése végett az uradalmak vándormunkásokat fogadtak, akik pénzért kaszálták a réteket. De ha nem volt más megoldás, a környékbeli parasztoknak adták ki „baglarészben” (felében vagy harmadában) a kaszálást. Az uradalom jó hasznot hajtott be a megszorult parasztoktól: kiadta a lápok kaszálását. De mire a széna hazahordására került volna sor, a lápok néha szénával együtt elúsztak egyik falu határából a másikba – amint arról a régi peres iratok tudósítanak.

A parasztok megpróbálták erdei tisztásokon (ún. *lázakon*), utak, dűlők mentén füvet sarlózni, s lopva hazavinni. Réjtük, ha volt egyáltalán, silány, rossz füvet adott. Kevéske földjük alig termelte meg a legszükségesebb ételmet, dehogyan tudtak bele takarmányt vetni. A kukoricát még mindig kertjeikben termesztették. Állatállományukat a takarmány szűke miatt csökkenteniük kellett.

A szénamunka eszközkészlete és módja a 20. században is ugyanolyan volt, mint a korábbi századokban. (6. terem 74, 80–85) (Friz jobb 1–7. Tablő 2.) A füvet a 18. században is kétszer kaszálták, ha a rét minősége (és a legeltetés miatti kényszer) lehetővé tette. Az első kaszálásból lesz az *öregszéna*, a második kaszálásból a *sarjú*. A vas-tag *rendet* (Falon recens fotó 3.) villával szétszórták, hogy hamarabb száradjon, a vékonyat nem. *Favillával* (78) forgatták. Száradás után a szénát *összegyűjtötték, fölgyűjtötték*, vagyis villával *petrencéket csomóztak*, amelyet két petrencésrúddal (79) *boglyákba, baglába* hordtak, szénából sodort kötéllel kötötték le. Úgy igyekeztek, hogy egyenlő nagy boglyákat csináljonak, ez megkönnyítette a szekérrakást és a *részélést*. A

Kaszálás

rétet *kisgereblyével*, *kisgráblával* (6. terem 77) összegereblyézték – ez jelentette a *szénagyűjtés* végét.

A felnőttek szerszámai mellett látunk egy *kisgyerek gereblyét* és *favillát* (6. terem 75–76). A falusi gyerek kiskorától részt vett a felnőttek munkájában, s mikorra megnőtt, mindent tudott, amire szüksége volt, hogy kenyerét megkeresse.

A szénát hosszúszekérrel hordták, és hosszú nyelű vasvillával adogatták föl a szekérrakónak. A módosabb parasztok pajtában, a szegényebbek az udvarra kis kerek kazalban tárolták a szénát. A sarjút külön tették, mert azt a borjúknak adták.

A szükség találékonyvá teszi az embereket. A kevésföldű parasztok az öregszenát búza-, árpa- és zabszalmával összekeverték, úgy etették meg. Később egyszerű *szecs-kavágóval* (6. terem 87–88) (Tabló 1.) megaprították a szénát és a szalmát, hintettek rá egy kis korpát, sót, a 19. században krumplit is szeltek közé, vagy törekkkel, pelyvával vegyítették, így kedveztek a szoptató és fejős teheneknek. A kukoricaszárat késsel darabokra szabdalták, azt is a teheneknek adták.

Igazi, gyári készítésű szecs-kavágója csak a módosaknak volt, de hát nekik volt mit vágni rajta, hiszen már a 19. században rátértek a szántóföldi takarmánytermesztésre, mert az állatokat eladásra nevelték, hizlalták.

Gyümölcsstermelés

A jobbágyok, de különösen a zsellérek arra törekedtek, hogy szőlőbirtokhoz jussonak akkor is, ha saját falujuk határában nem volt szőlőhegy. A szőlőt szabadon adták, vették, ha megfizették a földesúrnak a dézsmát, a *leves kilencedet*. A szőlővétel azért volt előnyös, mert művelése kézi munkát kívánt, s ezt a családok önerőből elvégezték, és azért is, mert haszna többszörösen meghaladta az azonos nagyságú szántóföld jövedelmét. A 19. századi statisztikák szerint a Balaton menti szőlők legnagyobb része kisbirtokos parasztok kezén volt. Fényes Elek azt írta a Zala megyei bortermelésről, hogy az itteni lakosságnak a bor a fő terméke, vele kereskedik, s ha rosszul üt ki a szüret, a „nyomorúság is mindjárt beáll”. Természetesen a Balaton bortermő hegyeitől távolabb eső területek borainak sokkal szűkebb piaccal kellett megelégedniük, mert a szakszerűtlen kezelés miatt nem bírták a szállítást, megtörtek. S ezen nem változtatott a filoxera pusztítása utáni új fajták telepítése sem. A 19–20. század fordulóján a szakírók még mindig elégedetlenek a szőlő- és borkezeléssel. (Kiállításunk nem foglalkozik a szőlőkultúrával, mi mégis megemlíttük, mint igen fontos megélhetési forrást. A Badacsonyi Bormúzeumban és a keszthelyi Georgikon Major-múzeumban részletes kiállítás foglalja össze történetét, művelésmódját.) Valószínűleg az első gyümölcsfákat a gazdasági udvarba ültették, és csak akkor kerültek a belső telek egy részére, amikor a gazda több fát is akart telepíteni. (Friz jobb 8. 13–14.)

A józsefkorai felmérések kevés helyen említik külön a gyümölcsöst. A gyümölcsösökert általában bekerítették, nem úgy, mint a szőlőhegyi pincék mellett kialakított gyümölcsösöket. Magában a szőlőben 1848 előtt nem nevelhettek fát a földesúri tilalom miatt, mert a fa lombja, árnyéka csökkentette a bortermés mennyiségét. 1848 után is csak kisebb koronájú barackfákat neveltek a szőlősorok között.

A parasztság mindig szívesen gyűjtögette a vadon termő gyümölcsöket: a szamócát (*eper*), földiszedret; somot, galagonyát, de a gyerekek megették az akácvirág belsejét, a sóskát. Az erdőben számontartották és erdőirtáskor megkímélték a vadon termő gyümölcsfákat amelyeket *hagyásfának* neveztek: a vadcseresznyét, vadalmát, vadkörtét, mogyorót, naspolyát, eperfát (*szederfát*), és a szelídgesztenyét. A csipkebogyóból *lekvárt* főztek, a bükkmakkból *olajat* ütöttek, a vadalmából, vadkörtéből és az éretlen szelíd gyümölcsből *gyümölcscecet* csináltak. *Sulyokkal* (6. terem 90) megtörték, s az ecetággal együtt érlelték. *Favindőkben* (6. terem 91), 1–2 akós hordókban erjesztették, mert gyenge volt, és sok fogyott belőle. A gyümölcs tartósítását *aszalással* oldották meg. A kemencékben rengeteg almát, körtét, szilvát, cseresznyét szárítottak eladásra és saját részükre egyaránt. Vászonzacsókban, kopott kosarakban, szalmaedényekben tárolták a szellős padláson. Szigorú böjti napokon az *aszólék* a hagyományos étrend elengedhetetlen része volt. Szilvából lekvárt is főztek.

A fákat magról keltették, vagy oltással nemesítették. (Friz jobb 9.) Ápolásukat egyszerűen oldották meg: *kézifűrésszel* (6. terem 94) levágták a nagyobb száraz gallyakat, a kisebbeket letörték vagy *ágmetsző késekkel* (6. terem 96) lenyeszték. (Friz jobb 10–11.) A századfordulón hernyózó vassal leszedték a fa beteg kéregrészt, és megszabadították a rajta száradt gyümölcsöktől. Egyébként nem gondozták. Legfeljebb a jó termés érdekében a karácsonyi asztról lekerült morzsát a tövükbe szórták, vagy ha rosszul termettek, megfenyegették, hogy kivágják őket, ha nem térnek jobb belátásra és nem hoznak gyümölcsöt.

A szőlőhegyi gyümölcsösökre is a szőlőhegyi szabályzat volt érvényes, amely fölött a hegybíróság őrködött, s amelynek nyomait ma is őrzi az iratlan népi joggyakorlat: az útonjárónak szabad a fáról vagy a földre hullott gyümölcsök közül néhányat elvenni, hogy éhét-szomját oltsa. De nem szabad megrázni a fát, vagy nagyobb mennyiséget szedni, mert az már lopásnak számít.

A 19. századi iparosodás következményeként megnőtt a városi lakosság száma, a balatoni fürdőkultúra pedig egyre több vendéget vonzott a tó partjára, mindez kedvezően hatott a gyümölcsstermesztésre is. Most már nagyobb gondot fordítottak a szebb külsejű, jobban eladható árura. Az alma, körte ütődésmentes szedését az *almaszedővel* (6. terem **93**) (Tabló 4.) oldották meg. A téli almát részben polcokon, részben felüggeszthető *hálókb*an (6. terem **98**) tárolták és értékesítették a piacon. A szőlőfürtöket a prэшházban felkötött rúdra aggatták, s téli estéken kedves madárlátaként örvendeztették meg vele a gyerekeket a hegyről haza ballagók. A szelídgesztenyét, a diót *bucsérokban, kópícb*an (7. terem) diótartó *versá*ban (6. terem **92**) gyűjtötték. A nehezen elérhető ágakról kezdetleges *gyümölcs-szedő lé*tra (6. terem **97**) segítségével szüretelték a termést. (Friz jobb 12.)

A hulló gyümölcsöt részben megetették az állatokkal, részben kádakba gyűjtötték, és a törkölyhöz hasonlóan *pálinkát* főztek kelőle. Az Urbárium előtt a Balaton mentén a parasztnok szabadon égethettek pálinkát, de azután 2 Ft-ot kellett az uraságnak fizetniük, egyébként elvette kazánjaikat és felszerelésüket. Az 1836-i rendelkezés azonban engedélyezte a jobbágyságnak számára is a szabad pálinkafőzést. Zala megye nagy részén – így a Balaton környékén is – a pálinkát egy külön erre a célra épített kis kunyhóban, a *kukollá*ban főzték. Ma is több szőlőhegyi dűlőnév őrzi egykori helyüket.

Konyhakerti növények

A *konyhakert* vagy *veteményeskert* a belső telek kerítéssel elzárt része, ahol az étkezéshez szükséges zöldségféléseket termelik. A honfoglaló magyarok ismerték a fokhagymát, vöröshagymát, a borsót, a tormát, s valószínűleg a szlávoktól vették át a káposzta, a répa és az uborka termesztését.

Európa szerte – és hazánkban is – a zöldségtermesztés igazi „melegágyai” a kőlostorok voltak. A városok fejlődésével párhuzamosan alakult ki a piacra termelő kertészréteg, aki a városhoz közeli földeken termelte meg árúját. (Friz jobb 19.) (A magyarországi zöldségtermesztési ismeretekről Lippai János Posoni kert (1664) című könyve adott először átfogó képet.)

A 18. században erősödtek meg a kertészetek, s hatásukra kezdett terjedni az uradalmi és a paraszti kertekben is a középkorban Amerikából Európába került zöldségféle: a paprika, a paradicsom, és a tök.

A Balaton szűkebb és tágabb körzetében levő uradalmi kertészetek s a paraszti kiskertek saját szükségletükre termeltek. A 18. század második felében készült összeírások minden háznál megjelölték a *veteményeskertet*, amelynek nagysága általában 25 □-ól, és a 25 □-öltől 200 □-ölig terjedő *káposztáskertet*. A konyhakerti zöldségtermesztés mellett igen nagy szerepet játszottak egészen a 20. század elejéig a vadon gyűjtögetett saláták, gyökerek is.

A 19. század második felében a balatonparti és a Keszthely vonzáskörébe tartozó falvak szegényebb rétegének a piacozás hozott némi keresetkiegészítést. Ez a zöldségtermelés azonban nem haladta meg az önellátás, és a hetente kétszeri „kosaras piacozás” mértékét.

A kiskerti munka női munka, mert a vetemények aprólékos és igényes törődést kívánnak, és a hozzájuk kapcsolódó eszközök is speciális méretűek. Legfeljebb csak a kert trágyázását, felásását végzi el a férfi (6. terem **106**). (Friz jobb 15.) A felásott földet az igényesebbek és találékonyabbak kis nyeles *fogas hengerrel* (**107**) apróra morzsolják, majd az elvetett magra a *sima hengerrel* (**108**) rányomatják, rásimítják a földet.

A kényesebb zöldségfélék magját előcsíráztatják, rossz edényekbe, kis faládákba vetik és meleg helyen – többnyire a konyha ablakában – nevelik. Ha a palánták meg-

erősödtek, kiültették az elkészített *ágyásokba*. A lyukat az ujjukkal vagy az ültetőfával (cucafával) (109) fúrták. (Friz jobb 17–18.) A gaztalanítást és a föld lazítását kis *kerti kapákkal* végezték. (105) (Friz jobb 16. Tabló 5.)

A kezdetleges melegágyakat – üveggel lefedett láda – csak a 20. század elején kezdték itt-ott alkalmazni.

A különféle magvakat erre a célra varrt *vászonzacskókban* (110) vagy *papirtasakokban* tartják a padlásgerendákra kötözve. Mindig a legszebb, legérettebb növény magvát tartalékolják, és cserélni is szokták egymással, ha elfajzott egy-egy zöldség-féléjük.

Kapásnövényeink: kukorica, burgonya

A *kukorica* (tengeri) a legfontosabb takarmánynövényünk, amelynek az emberi táplálkozásban is fontos szerepe volt. Elterjedését elősegítette, hogy hagyományos táplálékokat tudtak belőle készíteni: kását, pépes ételeket, kenyeret.

A 16. század első felében került Közép-Amerikából Európába. Hazánkban a 17. század végére szinte mindenütt termesztették, amit az is elősegített, hogy a 18. század végéig a jobbágygazdaságoknak nem kellett szolgáltatást adniuk utána.

Kezdetben a veteményeskertek növénye volt, majd külön kukoricás kertekben termesztették. (Friz jobb 23.) A 18. századi összeírásokból úgy látszik, hogy a házhoz tartozó belső telek egy részét – 400–1500 öl nagyságban – kukoricával vetették be, és kukoricás kertnek nevezték. Az irtásokba is először kapásnövényeket (kukoricát és krumplit) ültettek.

A kukorica szántóföldi termesztése először a nagybirtokon valósult meg. A 18. század végén az árutermelésre berendezkedő gazdaságok az addigi szokástól eltérően állataik hizlalását már nemcsak a legelőre bízták, hanem bevezették a takarmánynövények (lóhere, köles, hajdina, kukorica) etetését is. A Festetics uradalmakban eladás előtt a makkon hizott sertéseket egy-két hétre kukoricára fogták. A Széchenyi uradalom dél-somogyi birtokain nem volt elegendő makkos erdő, ezért az ott átvonuló kondák számára nagyméretű kukoricatermesztésbe kezdtek. A kukoricát egészen a 19. század elejéig a gabonához hasonlóan kézzel vetették. Először az uradalmak, majd a múlt század 70–80-as éveiben a parasztgazdaságok is áttértek a soros művelésre.

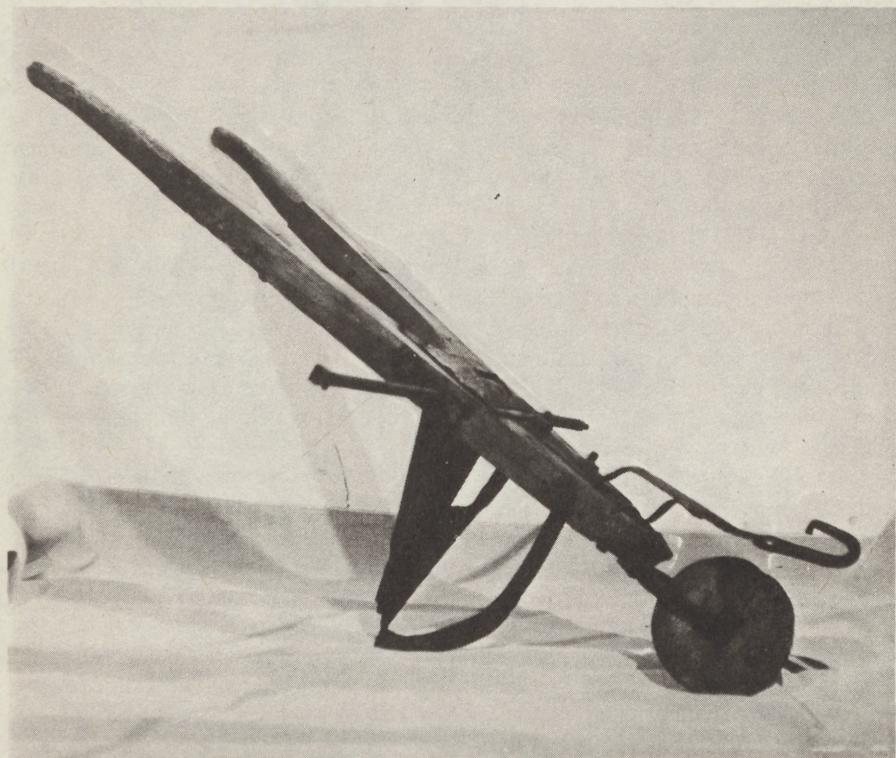
A kukorica a *gazdagföldet* szereti, ezért trágyázott, pihentetett földbe, vagy pillanógósok után vetették. Ha nem volt elég trágya, akkor csak a kukorica bokrába dobtak egy keveset. (Fejtrágyázás.)

A *vetőkukoricát*, *rákókukoricát* gondosan kiválasztották és félretették már a kukoricafosztás után. A teljesen ép és hibátlan csövek középső részéről – a *derekáról* – lezúzott szemeket használták föl.

Többféle ültetést is alkalmaztak: a múlt században gyakori volt az *eke utáni ültetés*, amely már a 18. században kialakult. Jankó János a 19. század végén megfigyelte a Balaton mellékén, hogy a barázdába minden két lépésre három kukoricaszemet dobtak, s aztán *tüskés boronával* (6. terem 65) elboronálták. Általános gyakorlat volt, hogy minden harmadik barázdába ültettek. Gyors munkamenete miatt napjainkig él ez a módszer.

A kapás ültetés az egész ország területén elterjedt – még a nagy gazdaságokban is – a vetőgépek alkalmazása előtt. A múlt század közepe óta azonban egyre inkább a kiscgazdaságok munkamódszerévé vált. Némely helyen szemmérték szerint lyuggatták ki a fészkeket (friz jobb 22), másutt sorhúzó (*gyelőő, margél*) (6. terem 111) segítségével, amely a 19. század második felében került a parasztság kezébe. A sorhúzónak két változata ismert: az állati erővel és az emberi erővel vontatott forma. A Keszthely

környéki falvakban a kézi *gyelőlt* ismerik. A sorhúzó fogait 40–60 cm távolságra állították be, és a földet hosszában is, keresztben is kijelölték. A vonalak keresztezési pontjánál *kiluggalták* a földet, s az így keletkezett *fészekbe* 2–3 szem kukoricát ejtettek a kötényükből, vagy vékából, majd kapával földet húztak rá. (Friz jobb 22.) A kemény, agyagos, kavicsos talajba a *csúcsosvégű*, hegyes vaskapákkal dolgoztak. Ezeket a kovácsok készítették még a 20. század elején is (6. terem 113). A lazább talajhoz a széles, *tehénszájú bádogkapák* is megfeleltek (6. terem 114).

Kukorica ültető eszköz

A paraszti kísérletezőkedv számos ekére szerelt, vagy kézi megoldású ültető szerkezetet talált ki és alkalmazott, hogy minél kevesebb munkaerővel minél több és gyorsabb munkát végezhesen. Egy ilyen kukoricaültetőt mutatunk be kiállításunkban (6. terem 124).

A kukoricát április végén vagy május elején vetik. Általában akkor kapálták először, amikor már legalább 3 levele volt. Ez csak sekély kapálás és ritkítás volt, mindössze két növényt hagytak egy bokorban, amelyet *fattyzáskor* egy szárra csökkentettek. A 20. század közepéig *töltötték* a kukorica tövét, de a nagybirtokon látott tapasztalatok után abbahagyták.

A soros vetés lehetővé tette az ekeka használatát, azonban ezt csak a nagybirtokon alkalmazták. Az az idő, amikorra a parasztgazdasághoz is eljutott, már nem tartozik vizsgált korszakunkhoz. De a *kézi ekekapát* (6. terem 123) már a 20. század első

évtizedeiben is kipróbálta és elkészítette néhány újításokra fogékony parasztgazda.

A Balaton környékén Szt. Mihály felé (szept. 29.) kezdik *törni* a kukoricát. Régebben a *csuhéval* (borítólevél) törték le a csöveket, újabban a szárán *kifosztják* a *kukorica-fejeket*. Előbbi esetben a pajtákban nagy *kukoricafosztást* szoktak rendezni, amelyre meghívták a szomszédokat, rokonokat. Énekszó, mese, tánc, játék és enniváló tette kedvessé, vidámmá ezt a legtovább élő gazdasági társasmunkát.

A kukoricát a gazdagok *góróban* (friz jobb 24) a szegényebbek a padláson szétterítve tárolták, vagy csövesen, levelénél fogva felfűzték egy lecsonkolt fára vagy az eresz alá erősített rúdra.

A *kukoricamorzsolás* (*kopozás*) tenyérrel és lemorzolt csutkával, kézre húzható fogas dörzslővel (6. terem 118), gyalogszékre szerelt fémlemez, vagy szeges falap segítségével történt (6. terem 119–120).

A *szárvágás* a kukoricatörés után kezdődik. Területünkön *sarlóval* (6. terem 116), kopott kaszapengéből készült *kacorral* (v. *kacérral*) (6. terem 117), de leggyakrabban elhasznált rövid nyelvű *szárvágó kapával* (6. terem 115) vágták a kukorica szárát. Kévébe kötötték, s otthon a pajtában vagy az udvaron gúla alakú kupacokban tárolták. A kukoricaszárát takarmányként felhasználták.

Ahogy a kukorica a legfontosabb takarmánynövényünk, úgy a *burgonya* a gabonafélék mellett a legfontosabb tápláléknövényünk. Dél-amerikai eredetű, és a 16. század második felében került Európába. Hazánkban a 17. század közepén bukkant föl, de több mint száz év telt el, amíg megkezdték a termelését. Nem ismerték föl jelentőségét és különlegességként ültették. Terjedését akadályozta az addig ismert növényektől eltérő művelésmódja, és a hozzá fűződő balhiedelmek, hogy mérgező és betegséget terjesztő növény.

Vidékünkön is későn honosodott meg, hiszen 1786-ban még főbírói körlevelet adtak ki, amelyben a krumpli emberi étkezésben való fontosságát hangsúlyozták. Ezzel akartak kedvet csinálni az új növény termesztéséhez.

A 17–19. században Európa szerte – nálunk 1815–17-ben – nagy éhínség dúlt a szegénység között. Ekkor fedezték föl a krumpli életmentő szerepét, s kezdték meg termelését a kisparaszti birtokon is.

A krumplit – néhány korai adat erről szól – a házhoz tartozó kertben művelték a szegények. A módosabbak a kertben és a szántóföldön egyaránt ültették. Éppen azért, mert a Balaton mellék lakosságának zöme, a nagybirtokok szorításában, gyűrűjében élő szegényember volt, kenyérkeresetüket megtoldották a részes kukorica és krumpli művelésével is. Harmados, negyedes kukoricát, ötödös krumplit is vállaltak, sőt egyéb ingyenes ledolgozást is, csak hogy megtarthassák helyüket egy-egy birtokosnál.

A nagybirtokon, de a szegényparasztságnál is, jól elkészített, trágyás, laza földbe ültették a *magkrumplit*. Alkalmazták a kukoricánál említett fejtrágyázást is.

Az ültető krumpli kiválogatásában két szempont érvényesült: a nagyság és a csíráképeség. Legjobb a közép nagyságú krumpli. Szegény esztendőkből a szegény emberek csak a krumpli kivágott *csírgyát* rakták el.

A krumplit meghonosodása óta mindig sorosan művelték. A fészkeket 20–30 cm távolságra vágják ki kapával, csak szemmértékre, s ide dobták be a gumót, amit földdel jól betakartak. Az ültetés ideje április közepe. A sorhúzó (6. terem 111) krumpli esetében ritkábban használták. A 19. század vége óta eke után, minden harmadik barázdába vetettek krumplit, amelyet ekével be is takartak.

Négy-öt hét múlva kapálják először a krumplit – a talaj minőségének megfelelő formájú kapával – majd június vége felé töltik. Kellő vastagságú földréteggel kell betakarni, mert ha kilátszik a gumó, ehetetlenül keserű lesz.

Krumpliszedés

Ősszel vigyázni szokták a krumpli- és kukoricaföldeket, mert a vadállomány (vaddisznók, szarvasok) igen nagy kárt tettek a terményben. A krumpli szeptember végére érik meg. Akkor *ássák*, azaz kikapálják, és deszkával magasított oldalú szeke-
rekben hordják haza.

Ahol kellő nagyságú pince volt a ház alatt, oda öntötték a krumplit. De általában a lakóházak udvarán ásott *vermekben* raktározták. A vermek tetejét a házak fedélszé-
kéhez hasonlóan készítették el, csak zsúp helyett földet döngöltek rá. Elején ajtó volt,
itt szórták le a krumplit. Arra ügyeltek, hogy a *fagy mértéken* alul még 50–80 cm üres tér
maradjon. Ide tették a zöldséget. Veremben nem szívesen tartottak rakókrumplit,
mert tavasszal *megüvegesedett*, elvesztette csiraképességét, csak a felső rétege maradt
jó. A tél elmúltával fölhordták a vetőkrumplit, szalmával bélelt kis mélyedésbe hal-
mozták, tetejére is szalma, trágya és döngölt föld került. Ez volt a *gúla*, amelyet ültetés
előtt bontottak föl.

A parasztság létalapjáért, a földért évszázadokig küzdött, s úgy kapaszkodott
belé, mint gyökerével a fa.

A földművelés sok gyakorlatot, nemzedékről nemzedékre hagyományozott
tudást, tapasztalatot követelt az emberektől. A kiállítás mindebből csak egy rövid
összefoglalást ad a nézőnek azzal a reménnyel, hogy amit nem tudunk tárgyakkal és
szavakkal elmondani, azt történelmünk ismeretében továbbgondolják.

KATALÓGUS

VI. TEREM

1. Agancskapa, Keszthely-Apátdomb, R 58.738.262.
2. Kőbalta, Ismeretlen, R 58.275.1.
3. Kőbalta, Ismeretlen, R 58.289.1.
4. Kőbalta, Kirva, MNM 155/1983/31; Balatoni Múzeum 1969. 15. kép
5. Kőbalta, Ismeretlen, R 58.122.1.
6. Kőbalta, Somló, R 58.124.1.
7. Kőbalta, Keszthely-Fenekpuszta, R 58.261.1.
8. Kőbalta, Somló, R 58.215.1.
9. Kőbalta, Ismeretlen, R 75.1349.1.
10. Rézcsákány, Balatonyörök, R 65.172.1.; *Kuzsinszky B.* 1920. 117., 157. kép
11. Rézbalta, Kisasszond, R 75.91.1.; *Patay P.* 1984. 35.7. t. 112.
12. Bronzbalta, Rezi, R 75.167.2.; MRT 1.132.37/7.
13. Bronzbalta, Uzsa, kőbánya, R 55.10.1.; MRT 1. 110.27/2.
14. Bronzbalta, Ismeretlen, R 75.1350.1.
15. Rézbalta, Keszthely-Dobogó, R 59.106.1. *Koppány T.–Péczy P.–Sági K.* 1962. 7.3. kép
16. Irtókés, Sármellék, R 64.935.1.
17. Ágvágó, Keszthely-Fenekpuszta, R 58.20.56; *Müller R.* 1982. 123., 460. sz.
18. Irtókés, Keszthelyi hegység, R 75.135.1. *Sági-Füzes* 1967. 5. kép
19. Ásó, Keszthely-Fenekpuszta, R 59.8.1.; *Sági K.* 1961. 445. Vt. 1.
20. Vasásó, Keszthely-Fenekpuszta, R 75.1353.1.; *Müller* 1982. 113., 412. sz.
21. Vasbalta, Keszthely-Fenekpuszta, R 58.21.30.; *Müller* 1982. 107., 367. sz.
22. Vasfejsze, Keszthely-Fenekpuszta, R 64.954.4.
23. Vasfejsze, Keszthely-Fenekpuszta, R 69.953.3.
24. Irtókapa, Zalazsentmihály, R 75.1348.1.; *Müller* 1982. 387.1707. sz.
25. Balta, Ismeretlen, R 75.1354.1.
26. Balta, Keszthely-Fenekpuszta, R 64.954.5. *Kuzsinszky* 1920. 84. kép
27. Fejsze, Sümeg, R 58.518.1.
28. Csákánykapa, Keszthely, R 64.934.1.
29. Irtókés, Csabrendek, R 75.1352.1. *Sági-Füzes* 1967. 5. kép
30. Irtókés, Csabrendek, R 70.121.1. *Müller* 1982. 328.1431. sz.
31. Ásópapucs, Kaposújlak, R 64.966.1. *Müller* 1982. 344.1512. sz.
32. Ásópapucs, Szombathely, R 64.925.1. *Müller* 1982. 379.1675. sz.
33. Ásólapát, Zalavár, R 56.51.75. *Müller* 1982. 224.1002. sz.
34. Irtókapa N 82.15.14; N 75.95. 24; N 74.21.27; N 58.1025.1; N 75.95.23.
35. Csákány N 58.1234.1; N 82.15.16; N 58.1033.1; N 58.1038.1; N 58.1037.1.
36. Fejsze N 78.5.28.
37. Ágvágó N 58.1701.1; N 87.5.2.
38. Ekevas, Csabrendek, R 64.937.1. *Müller* 1982. 325.1415. sz.
39. Ekevas, Csabrendek, R 64.967.1. *Müller* 1982. 325.1416. sz.
40. Ekevas, Keszthely-Fenekpuszta, R 64.919.1. *Müller* 111.399. sz.
41. Ekevas, Keszthely-Fenekpuszta, R 58.20.104. *Balassa I.* 1972. 364. 16. kép
42. Csoroszlya, Keszthely-Fenekpuszta, R 64.949.20. *Müller* 112. 405. sz.
43. Ekevas, Szentgyörgyvár, R 64.928.1. *Müller* 378. 1669. sz.
44. Csoroszlya, Keszthely-Fenekpuszta, R 84.17.1. *Müller R.* 125. No. 472.
45. Ekehúzólánc, Keszthely-Fenekpuszta, R 75.1355.1. *Müller* 113. No. 409.
46. Ekevas, Badacsony, R 64.956.1. *Müller* 1971. 254–255. és 3. kép
47. Ekevas, Vértes, R 70.127.1. *Müller* 1971. 254–55. és 2. kép
48. Csoroszlya, Keszthely, R 70.128.3. *Müller* 1971. 256–58. 5. kép
49. Ekevas, Ismeretlen, R 75.1356.1. *Balassa* 1972. 48. kép
50. Csoroszlya, Toponár, R 64.963.1. *Müller* 1982. 380. 1678. sz.
51. Ekevas, Batina (Kisköszeg), R 64.921.1. *Müller* 1982. 234.1041. sz.

52. Csoroszlya, Batina (Kisköszeg), R 64.962.1. Müller 1982. 235. 1043. sz.
53. Ösztöke, Batina (Kisköszeg) R 64.971.1. Müller 1982. 235.1044. sz.
54. Ösztöke, Köveskál, R 64.970.1. Müller 1982. 349.1539. sz.
55. Faeke N 64.12.3.
56. Ösztöke „üszttöke” N 83.6.26; N 87.5.1.
57. Faeke N 64.12.4.
58. Taliga N 64.12.1.
59. Ekekulcs N 82.15.210.3.
60. Járom, iga N 64.14.1.
61. Szájkosár N 58.1685.1; N 58.1684.1.
62. Vonórúd, „tézsla” N 82.1.17.
63. Ekecsúszó, ekelő N 83.10.17.
64. Eke MMM 81.255.1.
65. Borona, tüskeborona N 83.6.2.
66. Borona N 83.5.1.
67. Henger N 82.5.14.1.
68. Vonórúd N 82.5.14.2.
69. Rövid kasza, R 77.118.1. Ismeretlen, Müller 1982. 407. 1963. sz.
70. Hosszú kapa, R 77.103.2. Nagyberki-Szalacska, Müller 1982. 151.630. sz.
71. Hosszú kasza, R 64.945.1. Nagyberki-Szalacska, Müller 1982. 151.633. sz.
72. Köpüs kasza, R 58.20.60. és R 58.21.55. Keszthely-Fenépuszta, Müller 1982. 121.453. sz.
73. Összecsukható rövid kasza, MNM 57.187.C. Ismeretlen, Müller 1982. 408.1971. sz.
74. Kasza, N 58.999.1.
75. Gyerek gereblye, N 81.3.1.5.
76. Gyerek favilla, N 75.95.28.
77. Fagereblye, „grábla”, N 82.5.5; N 58.1055.1.
78. Favilla, N 83.6.18; N 66.1.1.
79. Petrencés rudak, N 82.15.235; N 82.3.9.
80. Kaszanyél, N 58.998.1. (V.P. 1931.)
81. Tokmány, N 58.996.1.
82. Kaszakó, N 82.1.43.
83. Üllő, N 66.31.2.1.
84. Kaszapenge, N 58.999.1.
85. Kaszkalapács, N 83.6.3.
86. Kosár, N 82.6.10.
87. Szecskavágó, N 83.10.2.
88. Szecskavágó villája, N 65.14.6.
89. Kis sajtár, N 82.15.187.
90. Gyümölcstörő sulyok, N 66.9.3.
91. Ecetes hordó, N 58.549.1.
92. Diótartó „Diófartó versa”, N 71.55.4.
93. Almaszedő, N 66.31.11; N 82.15.2.
94. Kézifűrész, N 82.15.36; N 59.5.1; N 77.9.59.
95. Metszőolló, N 65.1.8.
96. Ágmetsző, N 58.991.1; N 64.8.18.
97. Gyümölcszedő létra, N 58.2248.1.
98. Almatartóháló, N 82.15.253; N 82.15.255; N 82.15.258; N 82.15.259.
99. Vasgereblye, N 58.1057.1; N 58.1056.1.
100. Pápua kőkapa, R 75.1358.1. Új-Guinea, Balatoni Múzeum, 15. kép
101. Kőkapa, R 58.230.1. Kőkényes; R 75.1359.1. Keszthely-Fenépuszta; R 58.27.1. ismeretlen; R 58.212.1. ismeretlen.
102. Csontkapa, R 81.29.1. Zalavár
103. Vaskapa, R 58.21.47. Keszthely-Fenépuszta, Müller 1982. 115.422. sz.
104. Vaskapa, R 58.21.65. Keszthely-Fenépuszta, Müller 1982. 115.421. sz.
105. Kerti kapa, N 71.85.5; N 82.11.1; N 65.15.10; N 73.19.18.
106. Kerti ásó, N 58. 1006.1; N 58.1007.1; N 58.556.1; N 58.1008.1.

107. Fogas kézi henger, N 63.13.2.
108. Kézi henger, N 63.13.3.
109. Palántázófa „cucafa”, N 83.10.28–29.
110. Magos zacskók, N 76.40.1; N 76.45.1; N 75.95.68; N 75.95.64; N 75.95.75.
111. Sorhúzó „margél”, N 66.31.9.
112. Kapa, R 75.1360.1. Ismeretlen
113. Kapa, hegyes kapa, N 73.19.16; N 82.15.13; N 82.15.21; N 74.3.1; N 82.15.20; N 58.1231.1; N 82.1029.1; N 82.15.11; N 74.12.1; N 58.479.1; N 82.15.12; N 58.1028.1.
114. Kapa „tehénszájú kapa”, N 58.1230.1; N 58.1032.1; N 58.1031.1.
115. Szárvágó kapa, N 70.65.3; N 83.7.1.
116. Szárvágó sarló, N 68.20.1.
117. Szárvágó kacor, N 83.7.2.
118. Kézi morzsoló, N 82.1.88; N 75.94.11; N 71.97.14.
119. Kukoricamorzsoló, N 83.6.1.
120. Kukoricamorzsoló, N 58.1160.1.
121. Kisszék „gyalogszék”, N 78.5.32.
122. Véka, N 83.8.6.
123. Ekekapa, N 78.5.22.
124. Kukoricaültető, N 87.3.1.

VII. TEREM

1. Asztal, N 73.17.7
2. Teknő, N 82.15.223.
3. Falapát, gabonaszóró lapát, N 83.1.13.
4. Gálicos edények, N 73.19.1; N 73.19.12; N 73.19.17.
5. Kád,
6. Rosta, N 64.5.2.
7. Szűrőkanál, N 58.457.6.
8. Vetőabrosz, N 66.30.12.
9. Tüskeböködők, N 83.6.15; N 78.5.25; N 78.5.26.
10. Kőpengés sarló, rekonstrukció,
11. Bronzsarló, R 75.1363.1. Ismeretlen
12. Bronzsarló, R 55.12.5. MRT 1. 189. 59/37. lh.
13. Bronzsarló, R 64.913.1. Ismeretlen
14. Sarló, R 64.949.16. Keszthely-Fenékpusztá, Müller 1982. 118.438. sz.
15. Sarló, R 64.942.1. Csabrendek, Müller 1982. 327.1428. sz.
16. Sarló, R 72.100.2. Keszthely-Fenékpusztá, Müller 1982. 126.480. sz.
17. Sarló, R 75.1361.1. Ismeretlen, Müller 1982. 400. No. 1861.
18. Sarló, R 75.1362.1. Ismeretlen
19. Sarló, R 64.938.1. Bazsi, Müller 1982. 319. 1393. sz.
20. Sarló, R 79.150.3. Esztergom
21. Summászláda, H 82.14.1.
22. Férfiing, N 75.95.53.
23. Szalmafonat „aratókoszorú”, N 58.1836.1.
24. Aratókoszorú
25. Jézus kéve
26. Aratóbocskorok, N 59.10.23–24; N 59.10.32–33.
27. Tarlógeréblye „Torógrábla”, N 66.31.5.
28. Sarló, N 58.992.1; N 65.9.1.
29. Aratókasza kaszatakarával, N 66.31.41 + 66.31.4.2; N 83.6.24. + 73.17.37.2.
30. Tokmány, N 58.993.1.
31. Üllő, N 83.4.9.
32. Kaszkalapács, N 66.31.3.

33. Kévekötőfa, N 58.1053.1.
34. Kéveszóróvilla, N 58.2092.1; N 78.5.24; N 65.50.41.
35. Vizeskorsó, N 63.3.5.
36. Fejtekercs, N 83.10.16.
37. Fejkosár, N 83.9.7.
38. Kosárruha, N 70.2.14.
39. Cséplőgép „Embernyúzó”, N 82.15.239.
40. Cséphadaró, N 75.95.34; N 82.4.1; N 83.4.7.
41. Szérűgereblye, N 66.31.6.
42. Tőrekrosta, N 58.1934.1.
43. Falapát, gabonaszóró-lapát, szemmerőlapát, N 82.15.6.
44. Vesszősöprű, N 78.5.1.
45. Vetővéka, N 71.21.7.
46. Zsák, gabonás, N 83.4.13.
47. Örlőkő, R 75.1364.1. Ismeretlen
48. Örlőkő, R 75.1365.1. Ismeretlen
49. Malomkópár, R 77.74.10. Kékkút, *Sági* 1972. 126.8. kép
50. Malomkő, GyN. 82.10.1. Zalaszabar
51. Örlőkő, N 72.12.1–2.
52. Kézimalom, N 64.7.1.
53. Hombáredény, GYN 81.11.1. Esztergályhorvát
54. Szalmatároló „kópice”, N 75.94.12.
55. Véka, N 82.1.12.
56. Szalmatároló „kópice”, N 74.20.1.
57. Szalmatároló „kópice”, N 58.2076.1.
58. Szalmatároló „kópice”, N 81.1.64.
59. Szalmatároló „kópice”, N 82.6.6.
60. Szalmatároló „kópice”, N 58.1909.1.
61. Szalmatároló „kópice”, N 73.7.41.
62. Szalmatároló „kópice”, N 66.2.1.
63. Gabonamérő „mérce”, N 70.19.1.
64. Csapófa „Simítófa”, N 72.11.1.
65. Bodontároló edény, TGYM N 80.66.4.
66. Zsáktartószék, N 72.17.11–12.
67. Zsák, N 78.5.48–50; N 83.4.14.
68. Teknőláb „dagasztószék”, N 82.15.222.
69. Kovászfa, N 63.8.1.
70. Teknővakaró „kovászvakaró”, N 64.6.10.
71. Kovászos zacskó, N 75.95.67.
72. Sütőteknő „dagasztóteknő”, N 82.15.223.
73. Szita, N 72.18.8.
74. Kenyérruha, N 82.15.313.
75. Kovászkeverő lapát „kovászverő”, N 82.1.45.
76. Pemet, N 72.18.7.
77. Szénvonó „szenyvonó”, N 66.8.8.
78. Sütőlapát „kenyérsütőlapát”, N 70.65.4; N 82.15.7.
79. Liszteslapát, N 70.66.4.
80. Kelesztőedény „szakasztó”, N 78.1.2; N 78.1.3; N 78.1.5; N 83.10.32.
81. Lisztesvéka, N 82.6.7.
82. Kenyérruha „szakasztóruha”, N 78.1.23; N 78.3.2; N 84.8.7.
83. Kisszék „gyalogszék”, N 67.18.1.
84. Kenyértartó, N 71.2.1.

IRODALOM

1. A mezőgazdaság története. Szerk.: Gunst Péter, Lőkös László Mezőgazdasági Kiadó, 1982.
2. Bakay Kornél–Kalicz Nándor–Sági Károly: Magyarország régészeti topográfiája, 1. A keszthelyi és a tatolcai járás. Bp. 1966.
3. Balassa Iván: A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány. Bp. 1960.
4. Balassa Iván: Az eke és szántás története Magyarországon. Bp. 1973.
5. Balassa Iván: Aratómunkások Magyarországon. Bp. 1986.
6. Balassa Iván: Kezdetleges gabonatisztító eljárások. MMM Közl. 1964. 41–60.
7. Balassa Iván: Fejezetek az eke és szántás Balaton környéki történetéből. VMMK 11. 1972. 357–399.
8. Balatoni Múzeum. Vezető a keszthelyi Balatoni Múzeum természettudományi, régészeti, történeti, néprajzi és fürdő-történeti állandó kiállításához. Szerk.: Sági Károly, Keszthely, 1969.
9. Füzes Endre: A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Bp. 1984.
10. Hoffmann Tamás: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Bp. 1963.
11. Jankó János: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp. 1902.
12. Kisbán Eszter: A kenyér a táplálkozási struktúrában. Népi kultúra – Népi társadalom. A MTA Néprajzi Kutatócsoportjának évkönyve IV. 1970. 97–125.
13. Koppány Tibor–Péczely Piroska–Sági Károly: Keszthely. Bp. 1962.
14. Kósa László: A burgonya Magyarországon. Bp. 1980.
15. Kuzsinszky Bálint: A Balaton környékének archeológiája. Bp. 1920.
16. Müller Róbert: Adatok a honfoglaló magyarság földműveléséhez. Ethn. 82. 1971. 249–261.
17. Müller Róbert: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökör végéig I–II. Zalai Gyűjtemény, 19. 1982.
18. Pákay Zsolt–Sági Károly: A szőlőművelés hatása a Balaton környék népének életére és településére. VMMK 10. 1971. 95–115.
19. Paládi-Kovács Attila: A magyar parasztság rétgazdálkodása. Bp. 1979.
20. Patay Pál: Kupferzeitliche Meisel, Beile und Axte in Ungarn. Prähistorische Bronzefunde Abteilung IX. 15. München 1984.
21. Petánovics Katalin: Vállus. Egy summásfalu néprajza. Bp. 1987.
22. Sági Károly: Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpusztá. Acta Antiqua. 9. 1961. 397–459.
23. Sági Károly: Ókeresztény bazilikának vélt villa rustica hitelesítő ásatása. VMMK 11. 1972. 121–136.
24. Sági Károly–Füzes Miklós: Régészeti és archeobotanikai adatok a pannoniai kontinuitás kérdéséhez. Agrártörténeti Szemle 9. 1967. 79–97.
25. Sárközi Zoltán: A summások. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Szerk.: Szabó István. Bp. 1965.
26. Takács Lajos: Egy irtásfalu földművelése. Bp. 1976.
27. Tálasi István: A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. Ethn. 68. 1957. 217–251.

ISBN 969. 04. 0933. X

Zalai Nyomda Zalaegerszeg 90 3442 o

ISSN . . . 0238-7212

0838-4715

588-3